

**ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD.
SOCILOGY AND POLITICS**
Volume 21. Issue 3 (26). 2016

**ВІСНИК ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ. СОЦІОЛОГІЯ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ**
Том 21. Випуск 3 (26). 2016

**SOCILOGY
СОЦІОЛОГІЯ**

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

VISNYK
ODESKOHO
NATSIONALNOHO
UNIVERSYTETU.
SOTSIOLOHIA I POLITYCHNI NAUKY
(Odesa National University Herald. Sociology and Politics)

Sociology

Scientific journal

Published two times a year

Series founded in July 2006

Volume 21. Issue 3 (26). 2016

Odesa
«Astroprint»
2016

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ.
СОЦІОЛОГІЯ І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Соціологія

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 21. Випуск 3 (26). 2016

Одеса
«Астропринт»
2016

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Є. А. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андріївський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **В. Є. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Сминтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

В. М. Онищук, д-р соціол. наук (*науковий редактор*); **О. Р. Личковська**, канд. соціол. наук (*відповідальний секретар*); **Є. А. Гансова**, д-р філос. наук, **Т. Г. Камєнська**, д-р соціол. наук, **Н. В. Коваліско**, д-р соціол. наук, **Христiana Константополо**, д-р соціол. наук, **О. В. Лісеєнко**, д-р соціол. наук, **Іванка Мавродієва**, д-р філос. наук, **Славомір Партицький**, д-р соціол. наук, **Н. О. Победа**, д-р філос. наук, **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **E. L. Streltsov** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoiivanenko**

Editorial board of the series:

V. M. Onyschuk (*Redactor-in-Chief*), **O. R. Lychkovska** (*Executive Secretary*), **E. A. Gansova**, **T. G. Kamenska**, **N. V. Kovalisko**, **Christiana Constantopoulou**, **O. V. Liseyenko**, **Ivanka Mavrodiava**, **Slawomir Partycki**, **N. O. Pobeda**, **V. I. Podshyvalkina**

З 2012 року (з 17 тому)

«Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки»
має власну подвійну нумерацію

З 2016 року (з 21 тому) «Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки» виходить
у двох випусках: «Соціологія» і «Політичні науки»

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Глебова Н. І.

«Людина моря» в українських контекстах як предмет
соціологічного дискурсу 9

Жовноватая В. А.

Особенности применения индекса социальной справедливости
в украинских реалиях 20

Зінюк А. В., Змій Л. М.

Особенности обеспечения информационной безопасности в электронному
навчанні 33

Ляпіна Л. А.

Передумови формування теорії мультикультуралізму: проект
«справедливості» Д. Ролза 41

Сірий Є. В.

Теоретичні та методологічні засади системного аналізу та побудови
концептуальної моделі соціальної напруженості 49

Струченков О. В.

Особенности андеркласу в Україні 61

Мунтян И. В.

Субкультура беспризорников в современном социокультурном
пространстве 73

Василюха О. В.

Етнічна толерантність: концептуалізація поняття 82

CONTENTS

SOCIAL MECHANISMS OF TRANSITIONAL SOCIETIES: THEORY & RESEARCHES METHODOLOGIES

Glebova N. I.

«A man of the sea» in Ukrainian contexts as a subject of sociological
discourse 9

Zhovnovata V. A.

Features of usage of the index of social justice in ukrainian
realities 20

Zinyuk A. V., Zmiy L. M.

Information security in e-learning 33

Liapina L. A.

Background of formation of the theory of multiculturalism: project
«Justice» J. Rawls 41

Siriy E. V.

Theoretical and methodological basis of the system analysis
and construction of the conceptual model of social tension 49

Struchenkov O. V.

Peculiarities of the underclass in Ukraine 61

Muntian I. V.

Subculture of the street children in contemporary socio-cultural
space 73

Vasyliukha O. V.

Concept of ethnic tolerance 82

**СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ,
ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ:
ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

УДК 316.344.24: 656.61-057.1(477)

Глебова Н. І.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Україна
тел. +30962296685, e-mail: nat_gavrina2005@mail.ru

«ЛЮДИНА МОРЯ» В УКРАЇНСЬКИХ КОНТЕКСТАХ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

В статті аналізуються чинники й умови розвитку морської галузі України в контексті соціокультурного розвитку морських регіонів. На матеріалах галузевих й міждисциплінарних досліджень висвітлюються практичні аспекти імплементації соціологічної методології досліджень спільнот і професійних страт «особливих» морських районів — «людини моря» в українському соціологічному просторі. Обґрунтовується потреба комплексного дослідження чинників формування й продуктивної діяльності сучасного фахівця морської галузі та ефективного використання такого знання в соціальних проєктах і практиках в контексті перспектив розвитку України як морської спільноти.

Ключові слова: морські спільноти, людина моря, морська субкультура, морський регіон, морська соціологія.

Соціологічні аспекти вивчення проблем морських спільнот приморських регіонів країни сьогодні є структурною компонентою наукового обґрунтування засад сталого розвитку України як традиційної морської спільноти, що є цілком співзвучним і суспільним запитам цих громад сьогодні, і тим концептам, що ґрунтуються на висновках багатьох вітчизняних і міжнародних науково-академічних та громадських дебатів [10] навколо шляхів втілення ідеї сталого європейського розвитку. Оскільки на сучасному етапі становлення України як незалежної європейської держави особливого значення набуває фактор утвердження її як морської держави, активна й ефективна морська діяльність України є однією з найважливіших умов гарантування економічної, військово-політичної та національної безпеки, що засвідчено у Морській доктрині України на період до 2035 року [8], у висновках установчого засідання Міжвідомчої координаційної ради при Президії НАН України від 15 жовтня 2015 року [3, с. 77–80] з питань морських досліджень і удосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації наукових кадрів у галузі морських наук 15 жовтня 2015 року в Одесі на базі Південного наукового центру НАН України і МОН. Одним із основних завдань державної морської політики в «Морській доктрині України на період до 2035 року» було визначено «збереження і розвиток наукового та кадрового потенціалу всіх складових морської діяльності на рівні, що забезпечить ефективну реалізацію національних інтересів держави» [8].

Разом з тим, за висновками експертів, морська галузь вже сьогодні може і повинна стати для України пріоритетною сферою економіки,

оскільки вона вже зараз за потенціалом суднобудування та портових послуг не поступається польському, румунському чи болгарському секторам морської економічної галузі [10]. Сьогодні у світовій морській галузі, де зайнято понад 1 мільйон фахових моряків, Україні належить 4-те місце в світі за кількістю офіцерів, що працюють у торговельному флоті після Філіппін, Китаю та Індії. За приблизною оцінкою фахівців Національного університету «Одеська морська академія», в морі працює приблизно 100 000 українських фахівців, більшість з яких — командний склад, і економіка країни щороку отримує від моряків близько 2 млрд доларів [7], що значно перевищує доходи від туризму. Про масштаб залучення до світової мореплавної галузі українських фахівців свідчить і той факт, що за приблизними оцінками від 350 до 400 компаній, розташованих в українському Причорномор'ї, займаються працевлаштуванням українських фахівців морських професій, близько 200 з них мають необхідний фаховий рівень і правовий статус. Про увагу роботодавців до українських фахівців свідчить той факт, що щороку лише одне дочірнє підприємство «V. SNIPS» в Україні з офісом в Одесі щороку працевлаштовує понад 7000 українських моряків на кораблях під іноземними прапорами. Крім цього, «В. Шніпс Україна» має стабільну квоту в 200 місць для українських кадетів на кораблях, що знаходяться під її управлінням, забезпечуючи плавпрактикою понад 500 українських курсантів [1]. Варте уваги й те, що стан підготовки та відбору кадрів для флоту в нашій країні засвідчується визнанням на міжнародному рівні (скажімо, посольство такої ретельної щодо візового режиму країни як США регулярно видає візи з десятирічним терміном дії сотням українських морських фахівців і офіцерів [10]).

Цілком очевидно, що масштаби залучення фахівців морського сектору України в світову економіку потребують детального вивчення з огляду на світові тенденції розвитку галузі та потребу якомога повнішого визначення ваги чинника «людини моря» для українського соціуму в його найширшому соціокультурному значенні. Особливо важливою нам вбачається потреба наукового прогнозу цих тенденцій на найближчий час в контексті перспективи розвитку України як морської спільноти й ефективного використання отриманих знань в регіональних приморських соціальних проєктах і практиках.

Попри широкий методологічний арсенал вітчизняної соціології, типовими предметними розрізами регіональних досліджень соціально-економічного і соціально-культурного характеру далеко не завжди і принципово недостатньою мірою вдавалося виокремити той субкультурний регіональний модус існування певної субкультури регіональної спільноти, що може слугувати чинником як розвитку, так і стагнації економіки регіону, закріплюючи в останньому випадку деструктивні стани соціальної свідомості багатьох його мешканців за несприятливих соціально-економічних умов [5]. На відміну від постійного моніторингу соціально-економічної і політичної ситуації в промислових регіонах країни [2; 4], до яких слід віднести і більшість прилеглих до моря українських територій з промисловими і культурними центрами в Маріуполі, Бердянську, Севастополі, Керчі, Ми-

колаєві, Херсоні, Одесі, та проведення регулярних етнокультурних досліджень традиційно багатонаціональних Приазовських і Причорноморських українських сільських теренів [9], корпусом вітчизняних соціальних наук довгий час випускалась з поля зору проблема дослідження регіонального «морського аспекту» формування історично-ментальної, психологічної, професійної, природо-культурної, екологічної, економічної й професійної орієнтації населення приморських зон нашої країни, омешканої четвертою частиною її населення.

Хоча існує достатньо культурологічних праць і матеріалів соціологічних досліджень географічно морських регіонів зі вказаних вище тематик, переважна більшість з них — екологічного, демографічного, етнокультурного, структурно-професійного, соціально-міграційного чи промислово-галузевого тощо спрямування не дозволяла вести мову про цілісне наукове бачення специфіки соціальних «морських субкультур» і дослідження перспектив розвитку своєрідного життєвого укладу населення приморських територій України від Маріуполя до Одеси. Відсутність означеного узагальнення результатів міждисциплінарних напрацювань сьогодні стає завадою для достатньо коректного прогнозування подальших впливів соціальної складової того соціо-ментального чинника, що характеризує будь-який пов'язаний з морем географічний регіон як «людей моря» на загальний стан цих субкультур і соціальну поведінку їх носіїв [14, с. 36].

Фактично не розробленою в соціології є тема комплексного дослідження професійної страти українського соціуму, напряму пов'язаної з мореплаванням. У вказаному контексті зазначимо необхідність ґрунтового соціологічного вивчення морських соціокультурних регіональних ресурсів та пов'язаних з морською діяльністю професійних страт України як потенціалу її сталого розвитку. Тому в контексті нашої роботи одним практичних завдань постає й обґрунтування й коригування соціологічного супроводу процесу формування продуктивного балансу соціальних і професійних чинників для успішної розбудови морських галузей, в тому числі адаптації працівників морських професій до життя в нових для себе умовах — як засобу формування суспільної довіри в приморських регіонах України.

Остання обставина актуалізує перегляд і розширення соціологічної методології дослідження таких складних соціально-культурних субсистем, як спільноти морських регіонів з урахуванням значного переформатування соціально значимих компонент донедавна традиційного укладу та впливами сучасних українських реалій на особливі культуротворні чинники особистісної ментальності й суспільної субкультури «людей моря». Як і в інших спеціальних розділах соціології, підставою для інтенсивного розвитку морської соціології є практична потреба комплексного дослідження специфіки соціального утворення, пов'язаного, в даному випадку, з морською діяльністю людини. Саме цей факт вказує на потребу збагачення її теоретичної та методологічної рефлексії, оскільки в існуючих емпіричних дослідженнях проблематики морської соціології до її методологічного виокремлення на ґрунті тематичних досліджень загалом переважали й переважають описові тенденції [11].

Щодо визначення предмету соціологічної субдисципліни, спроба якого змушує нас торкатись соціального об'єкту крізь призму таких, достатньо незвичних для вітчизняної соціології категорій, як соціальна «морська субкультура», власне маючи на меті типологію і узагальнення широких соціальних характеристик «людини моря» засобами «морської соціології» [13, р. 3], то саме розуміння складності досліджуваної проблематики як зі структурної, так і динамічної точки зору вже на даному етапі дозволяє залучити до її вирішення критерії їх виділення з різних розділів соціології — від дослідження соціальних інститутів (наприклад: соціологія виховання, соціологія сім'ї, соціологія промисловості) і соціальних спільнот (територіальних спільнот, соціально-професійних категорій), до різних соціальних процесів (наприклад: інтеграції або дезінтеграції).

Зрозуміло, що на певному структурному і динамічному рівнях розвитку і функціонування досліджуваних нами соціальних об'єктів сьогодні немінучі впливи як соціальних чинників глобального характеру (інформаційні і глобалізаційні зміни), так і суттєвих обумов, відбитих в соціальних стереотипах суто антропологічного, психологічного, і політичного походження (етнокультурного, ментального, конфесійного, ідеологічного тощо характеру). Це дозволяє розглядати морську і приморську соціальну регіональну субкультуру (в найширшому розумінні) адекватною обраним рамкам відповідної соціологічної субдисципліни, утім, не обмежуючи апріорі напрямків ґенези об'єкту й не випускаючи з поля зору всіх інших предметних зв'язків досліджуваного об'єкту, як динамічного елементу українського соціуму. На нашу думку, вказаний підхід є цілком виправданим для ситуації з обґрунтуванням соціологічної субдисципліни в умовах розмитості чинних соціологічних не тільки об'єктивних, але і суб'єктивних критеріїв.

Саме тому, констатує, що сьогодні «морська» тематика лишається прерогативою природничих та економічних досліджень, ми мали на увазі, насамперед, що завдання сталого суспільного розвитку вимагає не просто більш глибокого розуміння ролі «людського чинника» для збереження морських природних ресурсів, ефективного природокористування тощо, а й соціологічно обґрунтованого підходу й адекватної точки зору для розуміння суб'єктивних механізмів формування і механізмів зворотних впливів ментального «чинника моря» в свідомості «людини моря» на чинники антропо- і соціокультурні цілих регіонів [12, с. 35].

Про потребу застосування саме таких підходів свідчать дані нещодавніх глибинних інтерв'ю, взятих автором у представників морських професій (діючих морських офіцерів, що мають міжнародний «паспорт моряка» і тривалий час працюють за фахом в зарубіжних компаніях), дозволяють стверджувати, що мова йде про тисячі, якщо не десятки тисяч українських громадян — кваліфікованих фахівців морських професій, що мають сім'ї, мешкають на території України, отримали відповідну освіту і підготовку в українських освітніх закладах мореплавної галузі і нині працюють за контрактами в різних, переважно зарубіжних компаніях торгового і пасажирського флотів під різними прапорами, регулярно переказуючи значні кошти на Батьківщину.

Опитування засвідчує значний рівень матеріального забезпечення працівників вказаної категорії порівняно з більшістю професійних страт в Україні, високу професійну мобільність, запит роботодавців на їх високий професіоналізм. Респонденти засвідчують високий рівень уваги потенційних роботодавців до українського ринку праці загалом, відзначають високу конкурентоздатність українських професіоналів різних ланок, зокрема керівного й інженерного складу, на світовому ринку праці, їх високу професіо-культурну адаптивність і здатність до оволодіння найсучаснішими галузевими технологіями.

Окремо зазначається достатньо високий рівень підготовки фахівців різних рівнів і ланок в діючих галузевих освітніх закладах, що дозволяє за нинішніх умов розглядати їх підготовку для світового ринку праці, як перспективний напрям професійної освіти, здатний значно посприяти зростанню добробуту українських громадян на даному етапі економічного розвитку України. В довготривалій перспективі, за умови залучення достатніх інвестицій, збережений і розвинутий професійний потенціал цієї категорії працівників, на думку респондентів, може значною мірою посприяти відродженню і розвитку українського торгового флоту.

З іншого боку, респонденти зазначають багато особливостей й проблемних площин своєї професійної страти, до яких відносяться високі вимоги до професійної підготовки, мобільності, культурної і мовної адаптивності, здатності до перенесення значних психологічних навантажень, соціокультурної толерантності тощо. До актуальних проблем професійної діяльності респонденти відносять проблеми соціальної й психологічної адаптації на березі, відсутність координованої державою підтримки українських громадян — працівників іноземних компаній у разі потреби, відсутність державної моделі їх пенсійного забезпечення тощо. Більшість респондентів, зазначаючи високий рівень матеріального забезпечення й оплати своєї праці, вказують на значні труднощі соціально-психологічного й морального характеру, пов'язані з облаштуванням їх сімей, вихованням дітей тощо, що пов'язується насамперед зі специфікою праці в морі — довготривалими рейсами, психологічною специфікою довготривалого перебування в закритому просторі, комунікативними особливостями праці в корабельному колективі, що потребують розвинених практичних навичок управління людьми різних культур і цілковитої професійної довіри до колег і підлеглих тощо.

Разом з тим всі респонденти засвідчують такі мотиваційні особливості внутрішнього світу людей своєї професійної страти, як схильність до пізнання навколишнього світу, свою внутрішню ментальну причетність до певної культури «людей моря», вказують на психологічну важливість дотримання багатьох морських традицій, відмічаючи загалом повну невизначеність щодо професійної самореалізації на Батьківщині у даний період.

Вказані чинники дозволяють вести мову про детальніше дослідження формування й розвитку цієї «соціальної субкультури», пов'язаної з мореплавними професіями, з огляду на їх перспективність і затребуваність на світовому ринку праці в довготерміновій перспективі.

Попередній аналіз виявлених у галузевих дослідженнях проблеми та в авторських глибинних інтерв'ю зв'язків формування морських професіограм і соціокультурних тенденцій розвитку морських регіонів дозволяє нам висунути в якості робочої гіпотези наступне:

– від характеру і спрямування суспільних впливів на системи організаційної культури приморських громад і морської індустрії промислових компаній, державної політики в морських галузях для людей, професійно пов'язаних з морем, і жителів морських регіонів залежить, наскільки сприятливими чи руйнівними є трансформаційні впливи для збереження специфічних соціальних зв'язків в морських регіонах;

– від збереження специфічного світогляду носіїв культури «людей моря» значною мірою залежать майбутні якісні характеристики ідентичностей окремих українських регіональних приморському спільнот — як значимого культурного пласту національної ідентичності, так і української спільноти в цілому.

На початкових етапах дослідження, виходячи з різноманіття теоретичних напрацювань зі вказаної проблематики нам вбачається доцільною теоретична деталізація об'єкту соціологічного дослідження «людини моря» в наступних аспектах:

– аналіз феномену «людини моря» в історично-географічному тлумаченні;

– аналіз феномену «людини моря» в контексті соціально-економічної стратифікації сучасних морських промислово-економічних та рекреативних галузей морського природокористування;

– аналіз поняття «людина моря» в контекстах сучасних міждисциплінарних досліджень культурно-ментальних чинників і соціально-психологічних професійних аспектів;

– концептуалізація поняття «людина моря» в субдисциплінарних соціологічних підходах.

Напрямок практичних соціологічних досліджень на даному етапі роботи вбачаємо доцільним пов'язати з чинниками та умовами:

– вибору морської професії;

– набуття професійно важливих якостей;

– видозмін напрямків регіональної морської діяльності в Україні;

– професійної мобільності та адаптивності;

– професійної деформації в сучасних умовах;

– комунікативної специфіки професійного середовища.

Таким чином, у суто галузево-науковому значенні зазначений підхід до дослідження, на нашу думку, надасть змогу апробувати і структурувати попередні галузеві напрацювання широкого кола зарубіжних та вітчизняних дослідників з метою імплементації і розвитку методології досліджень соціуму ментально «особливих» морських районів в українському соціологічному просторі.

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що хоча інтерес соціологів до теми «суспільство і море» має довгу і багату традицію [11], однак і досі у багатьох дослідницьких аспектах даються взнаки методологічна не-

структурованість і розмитість у дослідженні саме соціального чинника на тлі природничо-екологічних та політично-економічних підходів і вчень. У вказаному сенсі науковим підґрунтям формування методології й ефективного застосування морської соціології може стати її концептуалізація на засадах аналізу її протоісторії та метатеоретичної розробки й подальшого розвитку засобами і методами академічної науки, що робить актуальним звернення напрацювань світової соціологічної практики.

Зважаючи на значні стратифікаційні розриви в генезі сучасного українського соціокультурного простору, цілком доречним вбачається комплексне соціологічне дослідження феномену «людей моря» з метою виявлення функціональних зв'язків між різними рівнями і площинами його функціонування та окреслення перспектив подальшого соціологічного супроводу.

Такого роду завдання передбачає присутнє розширення як об'єкта так і предмету соціологічного розгляду в бік специфікації «соціального» елементу дослідження і обумовлює доцільність наступних засторог щодо самої специфіки такого дослідження. Дотримання цілісності підходу методом виокремлення «морської тематики» в субдисципліну соціологічної науки, попри всі труднощі, пов'язані з різномірністю досліджуваних аспектів «людини моря», вбачається нами важливим чинником, що може сприяти вирішенню проблеми. Підставою для такого підходу слугують попередні міждисциплінарні і галузеві напрацювання соціальних і економічних досліджень, пов'язаних з морегосподарчою, природоресурсною, соціокультурною тощо проблематикою, різноаспектно пов'язаною з «людиною моря», в яких зазначається, що саме від сьогоденішнього рівня розуміння соціальної значимості і змоги продуктивного соціального впливу на побутуючі ідентичності і світогляди, життєві стилі, традиції, професійні норми і цінності суспільство набуває можливість коригувати процеси у потрібне русло. Цілком очевидно, що вихідні методологічні положення нашого дослідження, насамперед соціально-науковий принцип, згідно з яким кожний прояв людської життєдіяльності слід брати в соціальному контексті, у взаємозв'язку з суспільним організмом як цілісною системою, у взаємодії різних її сторін, рівнів, підсистем, дає змогу ефективно використати отримані знання в соціальних проектах і практиках.

Висновки. Розглянуті нами підходи засвідчують потребу якомога повнішого визначення ваги чинника «людини моря» для українського соціуму в його найширшому соціокультурному значенні та важливість наукового прогнозу тенденцій на найближчий час в контексті перспективи розвитку України як морської спільноти та ефективно використати отримані знання в соціальних проектах і практиках. Тому завдання вітчизняних тематичних розробок «соціології моря», на нашу думку, полягає у тому, щоб забезпечити експертів якомога повнішими науковими даними щодо стану соціально-культурного і трудового середовища людини в приморських районах і на морі та надати дієву методологією їх моніторингу як перспективного засобу прогностики і управління різноманітними процесами регіонального розвитку. Саме тому розробка методології, що най-

повнішим чином відбиває специфіку вивчення «людини моря» як об'єкта дослідження на даному етапі повинно стати предметом досліджень соціології.

Вважаємо, що таке спеціалізоване в рамках субдисципліни соціологічне знання уже в найближчому майбутньому може справити позитивний вплив на розвиток міждисциплінарних морських досліджень в Україні й сприяти виробленню науково обґрунтованих пропозицій та рекомендацій щодо ефективних шляхів розв'язання багатьох проблем за широкого залучення до участі у роботі експертних груп представників усіх зацікавлених міністерств і відомств, наукових і науково-виробничих установ різного підпорядкування.

Список використаних джерел та літератури

1. Випробовування для українського крьюінгу // День. — 2016. — № 67–68, 15–16 квітня. — С. 15.
2. Дергачев В. А. Морское хозяйство (социально-морские аспекты формирования и развития) / В. А. Дергачев. — К., 1986. — С. 15, 23.
3. Куковська Т. С. Повернутися обличчям до моря / Т. С. Куковська // Вісник НАН України. — 2015 — № 11.
4. Ломоносова О. Е. Сутність морегосподарської діяльності та класифікація її видів / О. Е. Ломоносова // Економічний простір. — 2015. — № 93. — С. 118–130.
5. Макогон Ю. В. Украина — держава морская: монография / Ю. В. Макогон, А. Ф. Лысый, Г. Г. Гаркуша, А. В. Грузан; [под ред. Макогона Ю. В.]. — Донецк: ДонНУ, 2010. — 393 с.
6. Міжнародний науковий форум «Морська стратегія держави. Розвиток та реалізація морського потенціалу України» 28 квітня 2015 р. [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень навколо м. Київ. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1787/>
7. Міусов М. Університет «далекого плавання» / М. Міусов // День. — 2016. — № 67–68, 15–16 квітня. — С. 17.
8. Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.10.2009 № 1307.
9. Слющинський Б. В. Етнокультура спільноти Приазов'я: культурна інтеграція чи мультикультуралізм? / Б. В. Слющинський // Вісник Маріупольського державного університету. — 2012. — Вип. 3. — С. 122–129. — (Серія: Філософія, культурологія, соціологія).
10. Юркова Т. Що означає море для держави? / Т. Юркова // День. — 2016. — № 67–68, 15–16 квітня. — С. 14.
11. Fields of Studies // Index Specifications. University of Wales Institute of Science and Technology. University of Rhode Island Joint Index of Current Maritime Research. — Cardiff, 1973.
12. Janiszewski L. Socjologia morska — jej przedmiot i funkcje / Ludwik Janiszewski, Adam Sosnowski // Studia Socjologiczne. — 1983. — № 3 (90). — С. 35–59.
13. Man M. A Newsletter for Student of man in Maritime Settings / M. Man // Memorial University of Newfoundland. — Canada, St. Johns, 1973. — Vol. II, № 1. — P. 3.
14. Matejko A. Socjologia ludzi morza / A. Matejko // Tygodnik Morski. — 1964. — № 34.

References

1. Vyprobuvannya dlya ukrayins'koho kryuyinhу [Test for the Ukrainian Crewing], Den, № 67–68 (2016): 15.
2. Derhachev V. A. Morskoe khozyaystvo (sotsyal'no-morskiye aspekty formirovaniya y razvitiya) [The Maritime housekeeping (socio-sea aspects of formation and development)]. — K., 1986.

3. Kukovs'ka T. S. Povernutysya oblychcham do morya [Turn face to the sea], Visnyk NAN Ukrainy, № 11 (2015).
4. Lomonosova O. E. Sutnist' more hospodars'koyi diyal'nosti ta klasyfikatsiya yiyi vydiv [Essential of sea economic activities and classification of its types] Ekonomichnyy prostir, № 93 (2015): 118–130.
5. Makohon Y. V. Ukrayna — derzhava morskaya: monohrafiya [pod red. Makohona Yu.V.], [Ukraine — is maritime state: monograph], Donetsk: DonNU, 2010.
6. Mizhnarodnyy naukovyy forum «Mors'ka stratehiya derzhavy. Rozvytok ta realizatsiya mors'koho potentsialu Ukrainy» 28 kvitnya 2015 r. Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen' navkolo m. [International scientific forum «Maritime strategy of the state. Development and realization of the Maritime potential of Ukraine»], Kyiv: — <http://www.niss.gov.ua/articles/1787/>
7. Miusov M. Universytet «dalekoho plavannya» [University «deep-sea voyage»], Den № 67–68 (2016): 17.
8. Pro zatverdzhennya Mors'koyi doktryny Ukrainy na period do 2035 roku. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.10.2009 № 1307. [On approval of the Maritime doctrine of Ukraine for the period until 2035. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 07.10.2009 № 1307].
9. Slyushchyns'kyu B. V. Etnokul'tura spil'noty Pryazov'ya: kul'turna intehtratsiya chy mul'tykul'turalizm? [Ethnic culture of the community of the Azov sea: cultural integration or multiculturalism?], Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu, № 3, (2012): 122–129.
10. Yurkova. T. Shcho oznachaye more dlya derzhavy? [What means the sea for the state?], Den', № 67–68, (2016): 14.
11. Fields of Studies // Index Specifications. University of Wales Institute of Science and Technology. University of Rhode Island Joint Index of Current Maritime Research. — Cardiff, 1973.
12. Ludwik Janiszewski, Adam Sosnowski. Socjologia morska — jej przedmiot i funkcje / Ludwik Janiszewski, Adam Sosnowski // Studia Socjologiczne, 1983. — № 3 (90). — s.35–59.
13. Man M. A Newsletter for Student of man in Maritime Settings / M. Man. Memorial University of Newfoundland. — Canada, St. Johns, 1973. Vol. II, № 1, p.3.
14. Matejko A. Socjologia ludzi morza / A. Matejko // Tygodnik Morski, 1964. — № 34.

Стаття надійшла до редакції 02.08.2016

Glebova N. I.

candidate of sociological sciences, associate professor,
Lenin, st. 20, Melitopol, Zaporozhzhia region, Ukraine, 72312,
tel.: +380962296685, e-mail: nat_gavrina2005@mail.ru

**«A MAN OF THE SEA» IN UKRAINIAN CONTEXTS AS A SUBJECT
OF SOCIOLOGICAL DISCOURSE**

Annotation

In the article there analyzes the factors and conditions of the Maritime industrie's development in Ukraine in the context of socio-cultural development of Maritime regions. The Sectoral and the interdisciplinary research are covered by the implementation's practical aspects of sociological-methodological research of community and professional losses of the «special» marine areas — «A man of the sea» in ukrainian sociological space. There is substantiated the necessity of the comprehensive study of formation's factors and factors of productive activity by the modern specialist of the Maritime industry and the effective use of such knowledge in social projects and practices in the context of development's prospects of Ukraine as the Maritime community.

In terms of existing of the blurred sociological objective and subjective criteria of its dynamics is relevant the use of sociological approaches in subdiscipline based on studying of subjective mechanisms of formation and feedback effects of the mental factor «sea» in the mind of «man of the sea» on the factors anthro — and socio-cultural development in regions. The analysis of the functioning of the object indicates the necessity of considering influences of social factors of a global nature (information and globalization changes) reflected in social stereotypes, purely anthropological, psychological and political origin (ethno-cultural, mental, religious, ideological, etc.). The extension of the object and subject of sociological consideration towards the specifications of the «social» element requires the use of socio-scientific principle of tracking the relationship of the manifestations of human activity in a social context of the social development of the organism as a whole system. The proposed perspective of the study allows us to consider regional marine social subcultures within an appropriate of the sociological subdiscipline, without limiting the directions of the Genesis of the investigated object and subject connections. Social characteristics of the «man of the sea» received thanks to the «Maritime sociology» from a structural and dynamic point of the view, the interaction of the different sides, levels, subsystems allow us to bring this knowledge to the solution of problems of social institutions (education, family, etc), social communities (territorial communities, socio-professional categories), social processes (integration or disintegration), and cross-cultural processes and use them effectively in social projects and practices.

Key words: the Maritime community, a man of the sea, the Maritime subculture, the Maritime region, the marine sociology.

Глебова Н. И.

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Мелитопольского государственного педагогического университета имени Богдана Хмельницкого, ул. Гетьманская, 20, г. Мелитополь, 72312, Запорожская область, Украина

«ЧЕЛОВЕК МОРЯ» В УКРАИНСКИХ КОНТЕКСТАХ КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация

В статье анализируются факторы и условия развития морской отрасли Украины в контексте социокультурного развития морских регионов. На материалах отраслевых и междисциплинарных исследований освещаются практические аспекты имплементации социологической методологии исследований сообществ и профессиональных страт «особых» морских районов — «человека моря» в украинском социологическом пространстве. Обосновывается необходимость комплексного исследования факторов формирования и продуктивной деятельности современного специалиста морской отрасли и использования такого знания в социальных проектах и практиках в контексте перспектив развития Украины как морского сообщества.

Ключевые слова: морские сообщества, человек моря, морская субкультура, морской регион, морская социология.

УДК 308+311.41

Жовноватая В. А.

аспирантка кафедри теорії та практики управління
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сикорського»,
пр. Перемоги, 37, корпус 7, м. Київ, 03056
тел. +380972578438, e-mail zhovnovataya@gmail.com

**ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНДЕКСА СОЦИАЛЬНОЙ
СПРАВЕДЛИВОСТИ В УКРАИНСКИХ РЕАЛИЯХ**

В статье определена сущность социальной справедливости в рамках социологического дискурса. Отмечается, что социальная справедливость выступает как определяющая детерминанта преобразовательной деятельности, а также социальной политики государства как общественной надстройки. Автором рассматриваются четыре основные концепции социальной справедливости (эгалитарная, утилитаристская, роулианская и рыночная), которые также проанализированы в контексте их возможного применения в Украине. Исследовано значение социальных индексов. В частности, рассмотрен Индекс социальной справедливости, который был разработан в Европейском Союзе и ежегодно обновляется евроинституциями. Определены общие тенденции изменения уровня социальной справедливости в странах ЕС. В рамках статьи проанализированы и оценены возможности применения Индекса социальной справедливости и его подиндексов в Украине. Также Украина анализируется с точки зрения Индекса человеческого развития ООН, как социального индекса.

Ключевые слова: социальная справедливость, концепции социальной справедливости, социальные индексы, общество, Евросоюз, Украина.

Постановка проблемы. Актуальность изучения особенностей измерения уровня социальной справедливости путем ее индексирования в разных странах мира представляется очевидной и не требующей доказательств. В условиях обострения кризисных явлений в мировой экономике, углубления неравенства между разными слоями населения в развитых и, тем более, малоразвитых странах мира важным является исследование различных показателей, которые бы характеризировали меру наличия социальной справедливости или ее отсутствия. Одним из таких показателей является индекс социальной справедливости, который применяется в странах ЕС.

В условиях Украины социальная справедливость, как известно, стала желаемым, но труднодостижимым концептом, поскольку в стране за последние годы и даже десятилетия накопился ряд критических дисбалансов в социальной и финансово-экономической сферах. В результате уровень доходов основной массы населения в период за 25 лет с 1991 года проходил через периоды падения и роста, однако в целом был одним из самых низких в Европе. Одновременно в Украине отмечалось стремительное уве-

личение части теневой экономики в структуре ВВП, что позволило немногочисленным слоям населения получать неофициальные, в том числе коррупционные доходы. Вышеизложенное из года в год усиливало имущественное расслоение и, соответственно, негативно влияло на показатели социальной справедливости.

Взаимосвязанность данной исследовательской проблемы с важными научными и практическими задачами. Изучение индекса социальной справедливости и возможностей его применения в Украине должно осуществляться в рамках исследования социальной политики государства, в частности уровня ее эффективности. При этом применяется система эмпирических данных и методологический инструментарий нескольких научных дисциплин — социологии, политологии, обществоведения, философии, истории, общественной психологии, теории устойчивого развития, теории международных отношений и т. д.

Анализ осуществленных научных исследований. Социальная справедливость не является новым феноменом для современной зарубежной и отечественной науки. Более того, попытки ее постижения как ценностного императива начались еще в период древности — в трудах древнегреческих классиков (Сократа, Платона, Аристотеля и др.). Одновременно в традиционных обществах Востока справедливость не рассматривалась как отдельная категория в трудах мыслителей, но понималась государственными лидерами и элитами следующим образом: «каждый должен получить не столько, сколько он заработал своим трудом, а столько, сколько ему положено по общественному рангу» [12, с. 7]. В период Средневековья и Нового времени утопическое понимание социальной справедливости было выражено в концепциях «справедливых государств» Т. Мора, Т. Кампанеллы, А. Сен-Симона.

На системной научной основе изучение социальной справедливости началось лишь в XX веке в контексте появления теорий социального государства и гражданского общества, представленных концепциями Д. Белла, Д. Боулдинга, Н. Гинзбурга, Р. Дарендорфа, В. Деттлинга, В. Зауера, Дж. Кейнса, А. Мюллера-Армака, Г. Риттера, Дж. Роулса, Ф. Хайека, П. Хейне, Л. фон Штайна, К. Эспин-Андерсена и других ученых.

На постсоветском пространстве, в том числе в Украине, научный интерес к изучению социальной справедливости в современном понимании стал проявляться с 90-х годов прошлого века. Безусловно, что предыдущие трактовки социальной справедливости в контексте строительства коммунистического государства, презентованные советскими учеными, ныне представляют лишь историографический, но не практический интерес. Среди современных трудов исследователей, занимающихся данной проблемой, выделяются работы Г. Волгина, С. Крымского, В. Новикова, Ю. Пахомова, С. Пирожкова, В. Скуративского, Т. Семигиной, С. Смирнова, А. Шевякова и др.

Что касается именно индекса социальной справедливости как определенного интегрального показателя уровня эффективности социальной по-

литики государства (в частности, в государствах Евросоюза), то его изучение в целом является «белым пятном» для отечественной науки.

Целью данной публикации является изучение особенностей применения индекса социальной справедливости в реалиях Украины.

Объектом исследования статьи выступает социальная политика государства. Предметом исследования является индекс социальной справедливости.

Методология исследования. В ходе достижения поставленной исследовательской цели были применены как общенаучные (анализ, синтез знания), так и специальные научные методы (социологический анализ и т. д.)

Результаты исследования. Социальная справедливость сформировалась как составляющая духовной жизни, выражающая оценку важности общественных отношений и разделения материальных и духовных ценностей. В справедливости как в сложном социальном и этическом явлении можно выделить два исторических аспекта:

- онтологический (объективно обусловленные, устойчивые факторы);
- конвенциональный (ценностные и нормативные императивы, выражающие важность данного исторического этапа).

И в онтологическом, и в конвенциональном аспектах социальная справедливость выступает как определяющая детерминанта преобразовательной деятельности, а также социальной политики государства как общественной надстройки.

Социальная справедливость может стать тем связующим звеном, которое способно объединить разные слои населения и стать мощным стабилизатором, препятствующим нарастанию социальных конфликтов. По мнению отдельных западных исследователей, стабильность общества возможна лишь при условиях, когда большинством его членов признаются общие правила решения проблем, а общие «правила игры» считаются справедливыми [19, р. 18].

Отсутствие единой концепции и дефиниции социальной справедливости объясняется как сложностью, эклектичностью данного понятия, так и наличием в научной мысли четырех концепций социальной справедливости — эгалитарной, утилитаристской, роулсианской и рыночной:

1) эгалитаристская (уравнивающая) концепция считает справедливым уравнивательный принцип распределения доходов, при котором все члены общества получают равные блага вне зависимости от их реального вклада в общественное развитие, а также уровень продуктивных сил [15, с. 30];

2) утилитаристская концепция берет свои истоки из учения английского экономиста, основоположника доктрины утилитаризма Д. Бентама, считающего, что одной из главных задач государства является обеспечение наибольшего счастья для как можно большего количества членов общества [17, с. 88–101];

3) роулсианская концепция связана с именем выдающегося теоретика социальной и общественной справедливости, современного американского ученого Дж. Роулса, считающего, что справедливой считается такая

дифференциация доходов, при которой относительное экономическое неравенство допустимо лишь тогда, когда оно содействует достижению относительно более высокого уровня жизни наиболее бедными членами общества [11, с. 45];

4) рыночная концепция социальной справедливости предусматривает, что распределение доходов в основном должно устанавливаться рынком и его регуляторами. При этом доход каждого фактора производства должен соответствовать предельному продукту, получаемому от данного фактора [2, с. 140].

Можно считать, что вышеперечисленные концепции расположены по принципу «уменьшения популизма» и «увеличения рыночного характера». Если крайние концепции (эгалитаристская и рыночная) в целом имеют спорный характер и, скорее всего, не могут быть применены в украинских реалиях (поскольку первая означает возвращение к социализму, а вторая — переход к неолиберальному рынку, к чему общество нашей страны не готово), то утилитаристская и роулсианская концепции заслуживают более углубленного изучения.

Доктрина утилитаризма по отношению к явлению социальной справедливости имеет как позитивные, так и негативные характеристики. К позитивным относятся такие:

- в обществе не допускается значительное неравенство в распределении доходов;
- существенно минимизируются риски социальных катаклизмов;
- стимулируется развитие некоммерческой общественной активности (например, благотворительности и т. п.).

В тоже время утилитаристский подход к социальной справедливости не лишен и существенных недостатков, в частности:

- появляется значительное число контролирующих и регулирующих структур государства, следящих за тем, чтобы материальные блага распределялись среди как можно большего количества членов общества;
- в определенной мере «стираются» стимулы к деловой активности, поскольку получение прибыли не зависит непосредственно от вовлеченности индивидуума в производственные и бизнес-отношения;
- идеализируемое Д. Бенхамом относительное равенство, «дающее возможность во много раз увеличить общую сумму счастья в стране путем равномерного распределения богатств» недостижимо в условиях XXI века (сам Д. Бенхам жил в 1748–1832 годах), поскольку не предусматривает на сегодняшний день правовых механизмов этого равномерного распределения материальных ценностей [17, с. 95].

Переходя к роулсианской концепции, следует отметить, что сам Дж. Роулс считал, что справедливость является главным достоинством социальных институтов так же, как и истина — систем мышления [20, р. 229]. Ученый выделяет два аспекта социальной справедливости, где она выступает:

- 1) как идеальное устройство общества (ей соответствует теория строгого согласия);

2) как реальное состояние общества, в котором наличествует несправедливость, и с которой обществу приходится как-то уживаться (теория частичного согласия).

Именно роулсианская теория частичного согласия могла бы более-менее отображать идеал достижения социальной справедливости в Украине. Согласно ей существуют два принципа социальной справедливости:

– каждое лицо имеет равное право на свободу, совместимую фундаментальным образом с такой же свободой других;

– наличествующее неравенство в доходах справедливо только тогда, когда приносит консолидированную пользу обществу и компенсирует потери наиболее незащищенных его членов. Такое неравенство должно предусматривать «наибольшую пользу для находящихся в невыгодных условиях и открытые возможности и равенство условий для всех, находящихся в сходных позициях» [20, р. 229].

Последователи Дж. Роулса существенно усовершенствовали его концепцию социальной справедливости. Так, Д. Белл стремился очертить границы справедливости в современном гражданском обществе, которые, по его мнению, характеризуют соблюдение действительного равенства [16, с. 215]. Д. Боулдинг считал, что справедливость в социальном измерении является «одной из движущих сил, приводящих в действие гомеостатический аппарат общества» [19, р. 73–92]. По мнению В. Зауера, справедливость, как и право, основана на точном взвешивании ценностей [21, р. 38]. Р. Дарендорф отмечал, что «все демократические права останутся недостижимыми, пока каждому человеку не будет обеспечен доступ ко всему разнообразию жизненных шансов в нашем сложном обществе» [3, с. 122].

Завершая анализ концепции Дж. Роулса, можно сказать, что социальная справедливость фактически является категорией, с помощью которой характеризуется объективно обусловленная уровнем духовной и материальной зрелости общества мера неравенства и равенства в разных социальных общностях и личностях. Можно также утверждать, что в силу своей гибкости роулсианская концепция социальной справедливости, возможно, наиболее подходит для украинских реалий.

Изучение социальной справедливости именно с позиций социологии предусматривает исследование определенных количественных и качественных показателей (индексов) этого явления. При этом социальный индекс может быть рассмотрен как относительная величина, характеризующая значимость того или иного социального достижения по отношению к общепринятому нормативу. Что касается конечной цели системы социальных индексов, то ею может являться достижение сбалансированности общественно-экономических отношений путем рационального и экономически справедливого распределения ресурсов [4, с. 27].

Индексы, которые характеризуют социальное развитие, на сегодняшний момент базируются на обычных показателях, признанных официальной статистикой. С этим можно согласиться на определенный (начальный) период постоянного развития. Однако в перспективе целесообразно считать

необходимым применение показателей, которые учитывают новейшие достижения науки и методологии.

Именно к таким новейшим показателям и относится Индекс социальной справедливости, который был разработан в Европейском Союзе (Social Justice in the EU) и ежегодно обновляется евроинституциями. Сравнение соответствующих консолидированных индексов по всем странам ЕС за 2014 и 2015 годы свидетельствует о том, что в большинстве стран Евросоюза показатель социальной справедливости находится на приемлемом и высоком уровне и на протяжении последних лет не имеет тенденции к ухудшению [22; 23].

При этом отмечается, что еще недавно, в 2012–2014 гг. в ЕС имел место достаточно существенный социальный кризис, который стал последствием кризиса финансового, обернувшегося экономической рецессией. В большинстве стран улучшение началось только после 2013 г. с динамического восстановления рынка труда. Тем не менее, в отчете по Индексу социальной справедливости за 2015 год отмечается, что подлинного и всеобъемлющего поворота к лучшему в социальной политике большинства государств ЕС не наблюдается, а некоторые показатели, имеющие отношение к социальной справедливости, даже ухудшились по сравнению с 2014 годом в не менее чем 11 странах, в том числе в Испании и Португалии.

Тревогу у составителей отчета за 2015 год по Индексу социальной справедливости вызывает то, что почти четверть граждан ЕС (24,6 %) в настоящее время рассматриваются в составе группы риска, бедности и социальной изоляции. По отношению к общей численности населения Евросоюза количество таких лиц составляет примерно 122 млн [23].

Кроме этого, с каждым годом увеличивается разрыв между успешными северными странами и находящимися в послекризисной фазе южными государствами ЕС. Например, в Испании, Португалии и Греции доля лиц, находящихся под угрозой бедности и социальной изоляции, в 2015 г. несколько увеличилась по сравнению с обследованием в позапрошлом году. Ныне этот показатель в указанных трех государствах составляет 29 %, 27,5 % и 36 % соответственно [23].

В противоположность указанной тенденции, Швеция, Дания, Финляндия и Нидерланды из года в год находятся в верхней части Индекса социальной справедливости, занимая соответственно места с первого по четвертое (2015 г., табл. 1). На пятом месте по уровню социальной справедливости в ЕС находится Чехия, а на шестом — Австрия, которая, несмотря на слабые места в некоторых сферах (в частности, образовании), по-прежнему демонстрирует высокую степень социальной интеграции. Лидер ЕС Германия, в первую очередь, благодаря своим очень хорошим условиям развития рынка труда, сохраняет свое седьмое место в рейтинге, хотя проблемы в сфере доступа к образованию и отношений между поколениями очевидны. Кроме того, неравенство доходов и риск бедности и социальной изоляции в ФРГ вновь возросли в 2015 г. по сравнению с предыдущим периодом (после незначительного снижения в предыдущие годы) [23].

Таблиця 1

**Рейтинг стран ЕС согласно с Индексом социальной справедливости
(2014–2015 г.) [22; 23]**

2014 г.			2015 г.		
Рейтинг	Страна	Индекс	Рейтинг	Страна	Индекс
1	Швеция	7,48	1	Швеция	7,23
2	Финляндия	7,13	2	Дания	7,10
3	Дания	7,06	3	Финляндия	7,02
4	Нидерланды	6,96	4	Нидерланды	6,84
5	Чехия	6,63	5	Чехия	6,68
6	Австрия	6,61	6	Австрия	6,57
7	ФРГ	6,56	7	ФРГ	6,52
8	Люксембург	6,54	8	Люксембург	6,44
9	Словения	6,34	9	Словения	6,28
10	Эстония	6,19	10	Эстония	6,24
11	Бельгия	6,16	11	Бельгия	6,19
12	Франция	6,12	12	Франция	6,18
13	Великобритания	5,94	13	Великобритания	5,97
	Средний по ЕС	5,63	14	Литва	5,67
14	Мальта	5,50			
15	Литва	5,37	15	Польша	5,46
16	Польша	5,36	16	Мальта	5,43
17	Словакия	5,16	17	Словакия	5,33
18	Ирландия	5,10	18	Ирландия	5,14
19	Кипр	5,09	19	Кипр	5,06
20	Португалия	5,03	20	Португалия	4,98
21	Испания	4,85		Латвия	4,98
22	Хорватия	4,74	22	Хорватия	4,93
23	Латвия	4,70	23	Венгрия	4,73
	Италия	4,70		Испания	4,73
25	Венгрия	4,44	25	Италия	4,69
26	Болгария	3,75	26	Болгария	3,78
27	Румыния	3,69	27	Румыния	3,74
28	Греция	3,59	28	Греция	3,61

Возможности применения европейского индекса социальной справедливости в украинских реалиях, по нашему мнению, достаточно значительны. Указанный индекс должен исследовать такие составляющие социальной сферы нашего государства:

- предотвращение бедности;
- справедливое образование;
- доступ к рынку труда;
- социальная сплоченность и недискриминация;
- охрана здоровья;
- справедливость в отношениях между поколениями.

Одним из важнейших подиндексов индекса социальной справедливости в нашем государстве мог бы стать показатель предотвращения бедности, включающий в себя данные относительно риска бедности или социальной изоляции, количества домохозяйств, живущих в состоянии скрытой безработицы (квазибезработицы), численности населения, терпящего матери-

альные лишения, а также количества людей, находящихся в состоянии крайней нищеты.

Другой подиндекс, касающийся образования, по аналогии со странами ЕС, мог бы включать в себя показатели качества политики в сфере образования, социально-экономического статуса студентов, качества дошкольного образования, а также количества учеников, бросивших среднее образование.

Наиболее сложный подиндекс касается доступа к рынку труда и включает он следующие компоненты: общий уровень занятости, занятость старшего поколения, соотношение занятости коренного населения и иммигрантов, гендерный аспект занятости, уровень долгосрочной занятости, а также показатели занятости несовершеннолетних и низкоквалифицированной, временной и недобровольной занятости. Особенное значение для нашей страны могло бы иметь измерение уровня бедности среди полностью занятых граждан, а также уровня профессиональных заболеваний.

Специфическим подиндексом в Индексе социальной справедливости Евросоюза, который также является актуальным для нашего государства, является подиндекс справедливости в отношениях между поколениями (данные о политике государства в сфере семьи, пенсионной политике, защите окружающей среды, уровне развития науки и исследований, государственном долге, а также степени зависимости людей преклонного возраста от младших поколений) [23].

Говоря об измерении социальной справедливости на уровне отдельных государств путем оценки интегральных показателей, необходимо учитывать еще один показатель — индекс человеческого развития (ИЧР, до 2013 г. он назывался индексом развития человеческого потенциала), измеряющийся Программой развития ООН (ПРООН). ИЧР представляет собой интегральный показатель, который рассчитывается ежегодно для межгосударственного сравнения и измерения уровня жизни, грамотности, образованности и долголетия, как основных характеристик человеческого потенциала исследуемой страны. ИЧР является стандартным инструментом при общем сравнении уровня жизни разных стран и регионов.

При подсчете ИЧР учитываются 3 вида показателей:

- ожидаемая продолжительность жизни — оценивает долголетие;
- уровень грамотности населения страны (среднее количество лет, потраченных на обучение) и ожидаемая продолжительность обучения;
- уровень жизни, оцениваемый через объем валового внутреннего продукта на душу населения по паритету покупательной способности в долларах США [18].

В зависимости от значения ИЧР страны принято классифицировать по уровню развития: очень высокий, высокий, средний и низкий уровень. 14 декабря 2015 г. был опубликован обновленный ИЧР за 2015 год, в котором Украина оказалась в группе стран с высоким уровнем человеческого развития, заняв 81 место из 188 государств мира (табл. 2). Однако по сравнению с 2014 годом наше государство потеряло 1 позицию в рейтинге. Соседями Украины по ИЧР на данный момент выступают Гренада, Иордания, Македония, Алжир, Перу и Албания [18].

Таблиця 2

Место и страны-соседи Украины в рейтинге по Индексу человеческого развития [18]

Рейтинг		Страна	ИЧР	
Уровень 2015 г.	Динамика по сравнению с 2014 г.		Уровень 2015 г.	Динамика по сравнению с 2014 г.
79	▲(3)	Гренада	0,750	▲0,008
80	▼(2)	Иордания	0,748	–
81	–	Македония	0,747	▲0,003
81	▼(1)	<i>Украина</i>	0,747	▲0,001
83	▲(1)	Алжир	0,736	▲0,002
84	▲(1)	Перу	0,734	▲0,002
85	–	Албания	0,733	▲0,001

Первые 5 позиций в ИЧР-2015, как и в ИЧР-2014 заняли, соответственно, Норвегия, Австралия, Швейцария, Дания и Нидерланды, на которые Украине безусловно необходимо ориентироваться в контексте построения государства социальной справедливости.

Выводы. Изучив особенности применения индекса социальной справедливости в украинских реалиях, мы пришли к следующим выводам.

Справедливость как глобальное явление выступает неотъемлемой ценностной мерой любой социальной системы на каждой ступени исторического развития общества. При этом уровень справедливости, который понимается, как правило, достаточно субъективно, все же в основном зависит от конкретных объективных факторов, прежде всего — качества жизни.

Социальная справедливость является общепризнанной ценностью современного демократического общества, его необходимым императивом развития. Политическая система государства объективно заинтересована в применении императива социальной справедливости как идеи, которая может завладеть умами общества и консолидировать его, а также не допустить социальных катаклизмов.

Индекс социальной справедливости был разработан в Европейском Союзе и ежегодно обновляется институциями ЕС. Сравнение соответствующих консолидированных индексов по всем странам ЕС за 2014 и 2015 годы свидетельствует о том, что в большинстве стран Евросоюза показатель социальной справедливости находится на приемлемом и высоком уровне и на протяжении последних лет не имеет тенденции к ухудшению.

Возможности применения европейского индекса социальной справедливости в украинских реалиях, по нашему мнению, достаточно значительны. Указанный индекс должен исследовать такие составляющие социальной сферы нашего государства: предотвращение бедности, справедливое образование, доступ к рынку труда, социальная сплоченность и недискриминация, охрана здоровья, справедливость в отношениях между поколениями.

Перспективным направлением исследования может являться разработка новых индексов справедливости общественного развития и социальной политики, которые бы более полно, чем имеющиеся показатели, учитывали современные реалии нашей страны.

Список использованной литературы

1. Алексеева Т. А. Джон Роулс и его теория справедливости // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 26–37.
2. Гулевич О. А. Социальная психология справедливости: Бизнес, политика, юриспруденция : [монография]. — М. : Аспект Пресс, 2008. — 254 с.
3. Дарендорф Р. Тропы утопии: Работа по теории и истории социологии. — М. : Праксис, 2002. — 536 с.
4. Индексы человеческого развития: Проблемы и перспективы: сборник статей / под ред. А. А. Саградова. — М. : МАКСпресс, 2002. — 96 с.
5. Кудин В. Стратегия образования и социальная справедливость: [исследование]. — К. : Золоті Ворота, 2010. — 153 с.
6. Кучуради И. Справедливость — социальная и глобальная // Вопросы философии. — 2003. — № 9. — С. 17–30.
7. Львов Д. С. Справедливость и духовный мир человека // Завтра. — 2007. — 12.04.
8. Перельгин И. А. Проблема многообразия критериев социальной справедливости: Философско-методологический анализ. — Х. : Основа, 1995. — 155 с.
9. Петросян Д. Социальная справедливость в экономических отношениях: институциональные аспекты // Вопросы экономики. — 2007. — № 2. — С. 59–67.
10. Проблемы социальной справедливости в зеркале современной экономической теории / под ред. Д. Д. Москвина. — М. : Эдиториал УРСС, 2002. — 192 с.
11. Роулс Дж. Теория справедливости. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — 535 с.
12. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. — К. : Либідь, 2002. — 733 с.
13. Хеффе О. Справедливость: филос. введение. — М. : Праксис, 2007. — 191 с.
14. Черепанов В. Д. Социальная справедливость — категория политическая // II Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. — 2005. — № 3. — С. 34–40.
15. Шапкин А. Е. Социальная справедливость и свобода рынка. Версия XX. — СПб. : СЗПИ, 2000. — 72 с.
16. Этическая мысль: научно-публицистические чтения / редкол.: А. А. Гусейнов и др. — М. : Политиздат, 1990. — 480 с.
17. Яркова Е. Н. Утилитаризм как стимул самоорганизации культуры и общества // Общественные науки и современность. — 2002. — № 2. — С. 88–101.
18. Boulding K. Social Justice in Social Dynamics / ed. by R. Brandt. — N-Y, 1962. — 275 p.
19. HDRO (Human Development Report Office) United Nations Development Programme / Human Development Report 2015 «Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience». — <http://hdr.undp.org/en/2015-report>.
20. Rawls J. Justice as fairness: Political not metaphysical / J. Rawls // Philosophy and Public Affairs. — 1985. — Vol. 14. — P. 228–230.
21. Sauer W., *Gerechtigkeit D.* Wesen Und Bedeutung Lebender Menschen Und Völker. — Berlin, 1959. — 328 p.
22. Schraad-Tischler D., Kroll Ch. Social Justice in the EU. A Cross-national Comparison. — Germany, 2014. — 112 p.
23. Schraad-Tischler D. Social Justice in the EU. Index Report 2015. — Germany, 2015. — 177 p.

References

1. Alekseeva T. A. «Dzhon Rouls i ego teoriya spravedlivosti.» [John Rawls and his theory of justice] Voprosy filosofii 10 (1994): 26–37.
2. Gulevich O. A. Sotsial'naya psikhologiya spravedlivosti: Biznes, politika, yurisprudentsiya: [monografiya]. [Social psychology of justice: business, politic, jurisprudence: [monography] Moscow: Aspekt Press, 2008.
3. Darendorf R. Tropy utopii: Rabota po teorii i istorii sotsiologii. [Trails of Utopia: Work on the theory and history of sociology], Moscow: Praksis, 2002.
4. Sagradova A. A., ed. Indeksy chelovecheskogo razvitiya: Problemy i perspektivy. [Indexes of human development: problems and perspectives] Collection of papers. Moscow: MAKSpres, 2002.

5. *Kudin V.* Strategiya obrazovaniya i sotsial'naya spravedlivost': issledovanie. [Strategy of education and social justice: research paper]. Kyiv: Zoloti Vorota, 2010.
6. *Kuchuradi I.* «Spravedlivost' — sotsial'naya i global'naya.» [Justice: social and global] *Voprosy filosofii* 9 (2003): 17–30.
7. *L'vov D. S.* «Spravedlivost' i dukhovnyi mir cheloveka.» [Justice and spiritual world of human] «*Zavtra*», 12.04.2007.
8. *Perelygin I. A.* Problema mnogoobraziya kriteriev sotsial'noi spravedlivosti: Filosofskometodologicheskii analiz [The problem of diversity of criteria of social justice: philosophical-methodological analysis] Kharkiv: Osnova, 1995.
9. *Petrosyan D.* «Sotsial'naya spravedlivost' v ekonomicheskikh otnosheniyakh: institutsional'nye aspekty.» [Social justice within economic relations: institutional aspects] *Voprosy ekonomiki*, 2 (2007): 59–67.
10. *Moskvyn D. D., ed.* Problemy sotsial'noi spravedlivosti v zerkale sovremennoi ekonomicheskoi teorii [Problems of social justice within contemporary economic theory] Moscow: Editorial URSS, 2002.
11. *Rouls Dzh.* Teoriya spravedlivosti [Theory of justice] Novosibirsk: Novosibirsk University publishing, 1995.
12. *Rubel' V. A.* Istoriya sredn'ovichnogo Skhodu [History of Medieval East] Kyiv: Libid', 2002.
13. *Kheffe O.* Spravedlivost': filos. Vvedenie [Justice: philosophical introduction] Moscow: Praxis, 2007.
14. *Cherepanov V. D.* «Sotsial'naya spravedlivost' — kategoriya politicheskaya.» [Social justice is a political category] *II Vestnik Moskovskogo universiteta, Seriya 12 «Politicheskie nauki*», 3 (2005): 34–40.
15. *Shapkin A. E.* Sotsial'naya spravedlivost' i svoboda rynka. Versiya XX. [Social justice and the freedom of market. Version XX] Saint-Petersburg: SZPI, 2000.
16. *Guseinov A. A., ed.* Eticheskaya mysl': nauchno-publitsisticheskie chteniya [Ethical thought: scientific-publicistic works] Moscow: Politizdat, 1990.
17. *Yarkova E. N.* «Utilitarizm kak stimul samoorganizatsii kul'tury i obshchestva.» [Utilitarianism as an incentive to self-organization of culture and society] *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, 2 (2002): 88–101.
18. *Boulding, K.* Social Justice in Social Dynamics. Edited by R. Brandt. N-Y, 1962.
19. HDRO (Human Development Report Office) United Nations Development Programme / Human Development Report 2015 «Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience». — <http://hdr.undp.org/en/2015-report>.
20. *Rawls J.* «Justice as fairness: Political not metaphysical.» *Philosophy and Public Affairs*, vol. 14 (1985): 228–230.
21. *Sauer W.* *Gerechtigkeit D.* Wesen Und Bedeutung Lebender Menschen Und Völker. Berlin, 1959.
22. *Schraad-Tischler D., Kroll Ch.* Social Justice in the EU — A Cross-national Comparison. Germany: Bertelsmann Stiftung, 2014.
23. *Schraad-Tischler D.* Social Justice in the EU — IndexReport. Germany: Bertelsmann Stiftung, 2014.

Статья поступила в редакцию 01.11. 2016

Zhovnovata V. O.

graduate student at the Department of theory and practice of management at the National technical university of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», 37, Pobedy, av., building 7, Kyiv, 03056, tel. +38 097 257 84 38, e-mail zhovnovataya@gmail.com

FEATURES OF USAGE OF THE INDEX OF SOCIAL JUSTICE IN UKRAINIAN REALITIES

Summary

In this article the author reviews the essence of social justice within the framework of sociological discourse. The importance of the social justice is outlined since it stands out for determining reform activities and social policy of the state as a social superstructure. The author states four basic concepts of social justice (egalitarian, utilitarian, Rawls concept and the market concepts) and analyzes each of them in the context of their possible use in Ukraine. The main focus of the article is on the Social Justice index, as newly invented social indices, which has been developed in the European Union and is updated annually by institutions of EU. The comparative analysis of countries' rankings in terms of social justice for 2014 and 2015 uncover changes that are discussed in the paper. It is noted that with every year the gap between the successful Nordic countries and those countries of the southern EU part that are still in the post-crisis phase is increasing. However, at the same time, in most countries of the EU the social justice index stays on the acceptable and a high level over the past years, and this level does not have the tendency to a deterioration. The author also examines possibilities of applying the Social Justice Index, and indices that compile it, in Ukraine. Ukraine is also analyzed in frame of the Index of Human Development of the United Nations, as another example of social indexes.

Key words: social justice, concepts of social justice, social indexes, society, European Union, Ukraine.

Жовновата В. О.

аспірантка кафедри теорії та практики управління Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», пр. Перемоги, 37, корпус 7, м. Київ, 03056
тел. +380972578438, e-mail zhovnovataya@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНДЕКСУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

Анотація

У даній статті розглядається сутність соціальної справедливості в рамках соціологічного дискурсу. Зазначається, що соціальна справедливість виступає як визначальна детермінанта перетворювальної діяльності, а також соціальної політики держави. Автором розглядаються чотири основні концепції соціальної справедливості (егалітарна, утилітарна, роулсіанська та ринкова) та кожна з них проаналізована в контексті їх можливого використання в Україні. Основна увага в статті сфокусована на індексі соціальної справедливості, як новітньому соціальному показнику, що був розроблений в Європейському Союзі та щорічно оновлюється інститутами ЄС. Зазначається, що з кожним роком збільшується розрив між успішними країнами Північної Європи та країнами південної частини ЄС, які до сих пір перебувають в посткризовій фазі. Проте, в той же час, протягом останніх років в більшості країн ЄС індекс соціальної справедливості залишається не прийнятним на високому рівні, та в цілому не має тенденції до погіршення. Автор також розглядає можливості застосування Індeksu соціальної справедливості та його підіндексів в Україні. Україна також аналізується в рамках Індeksu людського розвитку ООН, в якості іншого прикладу соціальних індексів.

Ключові слова: соціальна справедливість, концепції соціальної справедливості, соціальні індекси, суспільство, Європейський Союз, Україна.

УДК 316. 378.016

Зінюк А. В.

канд. соціол. наук,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
к. 201, майд. Свободи, 6, м. Харків, 61077, Україна
тел. 8-057-707-52-37, e-mail: anna.zinyuk@karazin.ua

Змій Л. М.

канд. соціол. наук,
старший викладач кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
к. 201, майд. Свободи, 6, м. Харків, 61107, Україна
тел. 8-057-707-52-37, e-mail: l.m.zmiy@karazin.ua

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕЛЕКТРОННОМУ НАВЧАННІ

У статті розкрито проблеми інформаційної безпеки в системах електронної освіти. Розглянуто загрози інформаційній безпеці та об'єкти, які потребують особливого захисту. Досліджено погляди на проблеми конфіденційності інформації в електронному навчанні. Продемонстровані ключові характерні риси встановлення системи інформаційної безпеки для учасників електронної освіти, наголошується на особливій ролі викладача як провайдера знань у відкритій інформаційно-комунікативній освітній системі. Вказано на особливе завдання сучасної електронної освіти із формування комплексів компетентностей громадян для ефективних контактів із інформаційними джерелами задля укріплення інформаційної безпеки.

Ключові слова: електронне навчання, інформаційна безпека, медіаосвіта, інформаційні освітні системи, інформаційно-комунікаційні технології.

Перехід до інформатизованого суспільства, перш за все, полягає у загальнодержавному процесі інформатизації, що включає медіатизацію (зростання якості інформації й інформативна спрямованість суспільного розвитку). Сучасні інформаційні технології стрімко розвиваються, формується нова інформаційна культура, що в свою чергу зумовлює різке зростання ролі інформаційних технологій в сфері освіти. Відбувається створення гнучкого та відкритого середовища навчання, використовуються гаджети, широко доступні освітні ресурси. Тому перед сучасною системою освіти виникає завдання формувати і розвивати у суб'єктів освітнього процесу комплекс компетентностей, що дають змогу ефективно взаємодіяти з численними інформаційними джерелами і потоками, аналізувати отримані відомості, оцінювати їхню достовірність і корисність у розв'язанні різноманітних життєвих завдань.

Відповідно, електронна освіта формує уміння і навички аналізу отримуваної з різноманітних джерел інформації, її структурування та категоризації, виділення найбільш значущих аспектів, визначення достовірності,

оцінка якості й добросовісності повідомлень із багатоманітних джерел, зокрема — з медіа.

Медіаосвітні технології у навчальному процесі розглядали в своїх роботах Дж. Хассон, Х. Беккер, Р. Бергер, В. Бленк, Д. Брітел, М. Гриневич, І. Жиливська, Л. Зазнобіна, Ю. Козаков, О. Мусієнко, Ю. Усов, О. Федоров, І. Чемерис. Різним аспектам медіаосвіти присвячені дослідження Л. Баженової, Е. Бондаренко, Б. Гершунського, В. Грошева. Проблеми інформаційної безпеки висвітлювалися в наукових працях І. Арістова, В. Бебика, А. Гальчинського, О. Голобуцького, П. Друкера, Я. Жаліло, О. Зоценко, І. Колідушко, А. Колодюк, Е. Лемберг, Г. Почепцова, А. Пшеворського, М. Роуз, Е. Тофлера та ін.

Сучасний стан вітчизняної освітньої галузі свідчить про наявність нагальної потреби щодо впровадження не тільки новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в освіту і науку, але й про використання нових відкритих електронних систем для створення інформаційно-освітнього середовища, підтримки та полегшення інформаційного обігу серед суб'єктів навчального процесу.

Сьогодні у житті практично кожної людини суттєво зросла роль електронних засобів навчання, які стали невід'ємним складником середовища її життєдіяльності. Необхідність індивідуалізації навчання зумовлює реалізацію принципів безперервної освіти, розвиток особистісно орієнтованого підходу у навчанні й вихованні [1].

Електронне навчання — це навчання, що базується на Інтернет-технологіях, які передбачають, з одного боку, інтерактивну самоосвіту, а з іншого — інтенсивну консультаційну т'юторську підтримку студента [2]. Карл Холмберг заявив: «У майбутньому відбудеться реалізація широкої системи т'юторства та індивідуального навчання, а студенти будуть працювати в мережі й дедалі рідше зустрічатися в аудиторії» [3]. На думку генерального секретаря Європейської асоціації університетів дистанційного навчання Піта Хендрикса, загальноєвропейська політика сьогодні — це реалізація навчання упродовж життя [4].

Метою даної статті є розгляд особливостей забезпечення інформаційної безпеки в електронному навчанні.

Система вищої освіти сьогодні широко використовує сучасні інформаційно-комунікаційні технології, які впливають на інформаційну культуру.

Навчальний контент включає бази знань, електронні конспекти лекцій, фото/відео матеріали, навчальні об'єкти, курси, методичні матеріали, матеріали для контролю успішності. Головними перевагами електронного навчання є здатність забезпечити передачу знань і доступ до всілякої навчальної інформації набагато ефективніше, ніж за допомогою традиційних засобів навчання. Інтеграція звуку, руху, образу й тексту створює нове, надзвичайно різноманітне за своїми можливостями навчальне середовище, з розвитком якого збільшується й ступінь залучення студентів до процесу навчання.

Електронна освіта розширює і оновлює роль викладача, робить його наставником-консультантом, який повинен координувати пізнавальний про-

цес, постійно удосконалювати ті курси, які він викладає, підвищувати творчу активність і кваліфікацію відповідно до нововведень та інновацій. Електронне навчання змінює принцип навчання, викладач перестає бути головним джерелом інформації, що дозволяє йому виступати в ролі координатора і керівника навчального процесу. Навчання може проходити в будь-який час і в будь-якому місці, студенти можуть отримати доступ до інформаційного контенту в будь-який час, де б вони не знаходились. Саме такий підхід до навчання дозволяє кожній людині вчитися упродовж усього життя, використовуючи різні засоби для доступу і пошуку інформації і знань.

Підвищується творчий та інтелектуальний потенціал людини за рахунок самоорганізації, прагнення до знань, використання сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій, вміння самостійно приймати відповідальні рішення.

Ефективність електронної освіти безпосередньо залежить від рівня якості методичного забезпечення, яке зазвичай включає наступні інструменти: мультимедійний гіпертекст, кейси, лекції, реальні проекти, що доступні через глобальну мережу Інтернет за допомогою багатьох інтерфейсів. Ці інструменти здатні не тільки забезпечити активне залучення студентів у навчальний процес, але й дозволяють керувати цим процесом. Крім того, вони дозволяють налагодити й навіть стимулювати зворотний зв'язок, забезпечити діалог і постійну підтримку, які неможливі в більшості традиційних методів навчання.

Електронному навчанню притаманна висока якість електронних навчальних матеріалів з посиланнями на актуальні наукові публікації, наявність електронних бібліотек, форумів, дискусій тощо.

У якості основних переваг електронного навчання більшість дослідників називають:

- доступність навчальних матеріалів в часі та просторі;
- автоматизація перевірки завдань (тестів) і зберігання результатів;
- можливість оперативного оновлення теоретичного матеріалу;
- наочність навчальних матеріалів на основі використання різних засобів мультимедіа;
- акцент на самостійну роботу студента, що сприяє формуванню навичок самоорганізації та раціонального планування навчального часу;
- розвиток навичок володіння сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями;
- формування критичного мислення.

Сучасні електронні технології відкривають необмежені горизонти для застосування їх у навчальній діяльності: використання відкритих, безкоштовних і вільних електронних ресурсів; самостійне створення мережного навчального контенту; надання й отримання дистанційних консультацій; створення й участь у групах (спільнотах) за вподобаннями; освоєння нових концепцій інформаційного середовища; отримання нових знань і формування нових навичок [1].

Електронні освітні ресурси відображують змістовно-технологічні компоненти освітніх методичних систем, формують предметно-інформаційні

складові освітнього середовища, утворюють наповнення освітніх електронних інформаційних систем, призначених для різнобічного цілеспрямованого використання учасниками освітнього процесу з метою інформаційно-процесуальної підтримки навчальної, наукової діяльності, інформаційного забезпечення функціонування та розвитку освітніх систем [2].

Засоби мережних технологій, зокрема соціальні мережі дуже часто інтегруються з багатьма зовнішніми сайтами, сервісами та мобільними пристроями, тим самим надають принципово нові можливості передачі відомостей, отримання знань.

Як свідчить зарубіжний досвід аналізу впливу електронних комунікативних технологій на суспільство, невпинне посилення застосування медіатехнологій у навчально-освітньому процесі є досить неоднозначним процесом. Так, у 2015 році Консорціум Нових Медіа на замовлення Європейської комісії підготував доповідь про перспективи впровадження нових освітніх технологій у навчальний процес [5], де зазначив, що у найближчі роки за прогнозом європейських експертів в освіті все більше будуть використовувати електронні соціальні мережі, планшети і хмарні сервіси, а це одразу ж змінить роль викладача.

Так, дистанційна освіта розширює і оновлює роль викладача, а саме перетворює його на наставника-консультанта, який повинен координувати пізнавальний процес, постійно удосконалювати ті курси, які він викладає, підвищувати творчу активність і кваліфікацію відповідно до нововведень та інновацій. Викладач сьогодні — це провідник до пізнання технологій засвоєння інформації та знань, а не тлумач або ретранслятор різного роду відомостей.

Якість дистанційної освіти не поступається якості очної форми навчання, оскільки для підготовки дидактичних засобів залучається найкращий професорсько-викладацький склад і використовуються найсучасніші навчально-методичні матеріали; передбачається введення спеціалізованого контролю якості дистанційної освіти та її відповідності освітнім стандартам [6].

Говорячи про безпеку електронної освіти, слід, перш за все, вказати на необхідність формування вимог до систем захисту такої освітньої системи. На думку В. Ф. Чекуріна та О. О. Будіка, будь-яка система електронного навчання є відкритою інформаційно-комунікативною системою, інфраструктура якої вимагає створення відповідного апаратно-програмного комп'ютерного обладнання, цифрових інформаційних ресурсів, телекомунікаційних засобів, наявності обслуговуючого персоналу і, відповідно, стикається із різного роду ризиками — як зовнішніми, так і внутрішніми [7].

«Інформаційна безпека в освіті — складове поняття, що включає в себе технічні, етичні і правові аспекти. Коли інформатика інтегрувалась в інші предмети та інтенсивно впроваджується у навчання метод навчальних проєктів, студенти засвоюють істини не лише через теоретичні статті підручника, а на практиці, оформлюючи свої дослідження, здійснюючи пошук і структурування інформації за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. На шляху до безпечного освітнього простору необхідно забез-

печити підготовку кваліфікованих кадрів, які здатні працювати із сучасними технологіями захисту. Мова йде не тільки про підготовку спеціалістів вузького профілю, а й про підвищення кваліфікації всіх тих, хто застосовує інформаційні технології у професійній діяльності» [8].

Інформаційні освітні системи створюються для надання навчальних інформаційних послуг, відповідно виникає питання їх захисту від посягань на конфіденційність інформації, несанкціонованого проникнення в персональні бази даних, вилучення відомостей різного роду, «злому» веб-сайтів і спеціалізованих електронних програмних продуктів тощо.

Виділимо основні інформаційні об'єкти в системі електронної освіти, які потребують особливого захисту:

- навчальні матеріали, створені та розміщені в мережі;
- персональні дані, що зберігаються в інформаційній системі;
- інформація про діяльність учасників навчального процесу;
- рекомендовані автором курсу або тьютором джерела інформації;
- результати самостійного інформаційного пошуку.

Для протистояння інформаційним загрозам використовується загальна система захисту інформації. Окремо слід виділити загрозу добровільної передачі ідентифікаційних та автентифікаційних даних. У більшості сучасних систем електронного навчання передбачена парольна автентифікація, яка не може протидіяти цій загрозі. Студент може свідомо передати свої логін і пароль сторонній особі, щоб вона здала за нього іспит чи пройшла тестування.

Також особливої уваги потребує захист інтелектуальної власності, спрямований на збереження інформації від несанкціонованого копіювання.

Інформаційна безпека гарантує точність і цілісність інформації та мінімізує наслідки, що можуть мати місце у разі, якщо інформація буде модифікована або зруйнована. Тому слід враховувати такі аспекти, як створення інформації, її модифікування, забезпечення доступу до неї або її поширення за допомогою відкритих мереж.

Інформаційна безпека має забезпечувати: конфіденційність критичної інформації; цілісність інформації та пов'язаних з нею процесів; актуальність (своєчасність відновлення) і доступність.

Зауважимо, що користувачам електронних освітніх послуг необхідно вміти користуватися послугами глобальних мереж й бути обізнаним у цьому віртуальному просторі, повертаючи його перенасиченість на користь та самовдосконалення усіх учасників навчальної діяльності.

Захист інтелектуальної власності розглядається державою як стимул до подальшого розвитку технічного та наукового прогресу, створення культурних здобутків. Утім, при використанні авторських прав у дистанційному навчанні виникає низка проблем. Авторське право надає утримувачу монопольне право відтворювати матеріали або давати дозвіл іншим. Утримувач авторського права визначений як особа, що має виняткові права на роботу. Відповідно інформаційна безпека в освітній сфері має також розглядатися як право особистості на отримання якісної, об'єктивної та достовірної інформації.

Зважаючи на сказане вище, можна зробити висновок, що застосування мережних технологій як сучасного освітнього інструментарію сприяє, по-перше, оптимізації навчального процесу, а по-друге, формуванню нових компетентностей, що дозволять швидко реагувати на нові вимоги інформаційного суспільства і більше використовувати нові можливості оновленого професійного інструментарію знань і навичок. Разом із тим, побудова будь-якої моделі електронної освіти має передбачати особливості конструювання форм і способів встановлення системи інформаційної безпеки.

Список використаних джерел і літератури

1. Коневщинська О. Е. Розвиток поняття інформаційно-освітнього середовища навчання старшокласників в аспекті використання соціальних електронних мереж [Електронний ресурс] / Коневщинська О. Е. // Інформаційні технології і засоби навчання — 2015. — Том 45, № 1. — С.12–22. — Режим доступу: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1196>
2. Ананьїн В. О. Інформаційна безпека як чинник захисту особистості в сучасних умовах [Електронний ресурс] / Ананьїн В. О., Пучков О. О. // Гілея (науковий вісник). — 2009. — Вип. 29. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2009_29/Gileya29/F21_doc.pdf
3. Shunk D. H. Self-Regulatory Processes During Computer Skill Acquisition: Goal and Self-Evaluative Influences / D. H. Shunk, P. A. Ertmer // *Journal of Education Psychology*. — Washington DC: APA, 1999. — Vol. 91, № 2. — P. 251–260.
4. Коневщинська О. Е. Розвиток медіаосвіти і медіакультури в умовах інформаційного суспільства / Коневщинська Ольга Еммануїлівна // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2016. — Том 54, № 4. — С 32–41.
5. Саварин П. В. Науково-теоретичні передумови застосування медіатехнологій у підготовці фахівців технічного профілю / П. В. Саварин // *Комп'ютер у школі та сім'ї: науково-методичний журнал*. — 2016. — № 4. — С. 4–7.
6. Яценко Г. Комунікативна сутність дистанційного навчання: постановка проблеми / Г. Яценко // *Вища освіта України*. — 2007. — № 3. — С. 70–74.
7. Чекурін В. Ф. Підхід до формування вимог інформаційної безпеки систем електронного навчання / Чекурін В. Ф., Будік О. О. // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. — Львів: Видавництво НУ ЛП, 2011. — № 695: Автоматика, вимірювання та керування. — С.133–140.
8. Кириленко В. В. Інформаційна безпека як складова інформаційної культури студентів гуманітарних спеціальностей [Електронний ресурс] / Кириленко В. В. // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. — Режим доступу: [http://www.stattionline.org.ua/pedagog/104/17854-informacijna-bezpeka-yak-skladova-informacijno %D1 %97-kulturi-studentiv-gumanitarnix-specialnostej.html](http://www.stattionline.org.ua/pedagog/104/17854-informacijna-bezpeka-yak-skladova-informacijno%D1%97-kulturi-studentiv-gumanitarnix-specialnostej.html)

Referencies

1. Konevshchyn'ska O. E. Rozvytok mediaosvity i mediakul'tury v umovakh informatsiynoho suspil'stva / Konevshchyn'ska Ol'ha Emmanuyilivna // *Informatsiyni tekhnolohiyi i zasoby navchannya*, 2016, Tom 54, #4. — S 32–41.
2. Anan'yin V. O. Informatsiyna bezpeka yak chynnyk zakhystu osobystosti v suchasnykh umovakh [elektronnyy resurs] / Anan'yin V. O., Puchkov O. O. // *Hileya (naukovyy visnyk)*. — 2009. Vyp. 29. — Rezhym dostupu: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2009_29/Gileya29/F21_doc.pdf.
3. Shunk D. H., Ertmer P. A. Self-Regulatory Processes During Computer Skill Acquisition: Goal and Self-Evaluative Influences / D. H. Shunk, P. A. Ertmer // *Journal of Education Psychology*. Washington DC: APA. — 1999. — Vol. 91. — № 2. — P. 251–260.

4. Konevshchyns'ka O. E. Rozvytok ponyattya informatsiyno-osvitn'oho seredovyscha navchannya starshoklasnykiv v aspekti vykorystannya sotsial'nykh elektronnykh merezh [elektronnyy resurs] / Konevshchyns'ka O. E. // Informatsiyni tekhnolohiyi i zasoby navchannya — 2015. Tom 45, #1. S.12–22. — Rezhym dostupu: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1196>.
5. Savaryn P. V. Naukovo-teoretychni peredumovy zastosuvannya mediatekhnolohiy u pidhotovtsi fakhivtsiv tekhnichnoho profilyu / P. V. Savaryn // Naukovo-metodychnyy zhurnal Komp'yuter u shkoli ta sim'yi — 2016. #4. S.4–7.
6. Yatsenko H. Komunikatyvna sutnist' dystantsiynoho navchannya: postanovka problemy / H. Yatsenko // Vyshcha osvita Ukrainy. — 2007. # 3. S. 70–74.
7. Chekurin V. F. Pidkhid do formuvannya vymoh informatsiynoi bezpeky system elektronnoho navchannya / Chekurin V. F., Budik O. O. // Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». — L'viv, Vydavnytstvo NU LP, 2011. — Avtomatyka, vymiryuvannya ta keruvannya, #695. — S.133–140.
8. Kyrylenko V. V. Informatsiyna bezpeka yak skladova informatsiynoi kul'tury studentiv humanitarnykh spetsial'nostey [elektronnyy resurs] / Kyrylenko V. V. // Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka — Rezhym dostupu: <http://www.stationline.org.ua/pedagog/104/17854-informacijna-bezpeka-yak-skladova-informacijno-%D1%97-kulturi-studentiv-gumanitarnix-specialnostej.html>

Стаття надійшла в редакцію 14 листопада 2016

Зинюк А. В., Змий Л. Н.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
пл. Свободы, 4, Харьков, 61077, Украина

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЭЛЕКТРОННОМ ОБУЧЕНИИ

Резюме

В статье раскрыты проблемы информационной безопасности в системах электронного образования. Рассмотрены угрозы информационной безопасности и объекты, которые нуждаются в защите. Исследованы взгляды на проблемы конфиденциальности информации в электронном образовании. Продемонстрированы ключевые характерные черты установления системы безопасности для участников электронного образования, делается акцент на особенной роли преподавателя как провайдера знаний и умений в открытой информационно-коммуникативной образовательной системе. Указывается на особенное задание современного электронного образования по формированию комплексов компетентностей граждан для эффективных контактов с источниками информации ради укрепления информационной безопасности.

Ключевые слова: электронное обучение, информационная безопасность, медиаобразование, информационные образовательные системы, информационно-коммуникационные технологии.

Zinyuk A. V., Zmiy L. M.

V. N. Karazin National University
4, Svobody sq., Kharkiv, 61077, Ukrain

INFORMATION SECURITY IN E-LEARNING

Summary

The article deals with information security issues in e-learning systems. The information security threats and objects that need protection were considered. The views of problems of information privacy issues in e-learning were investigated. The key features of the establishment of the security system to the participants of e-learning system were demonstrated, a particular teacher's role as a provider of knowledge and skills in an open information and communication educational system was emphasized. A particular task of the modern e-learning on the formation of citizen's competence complexes for effective contacts with the information sources for strengthening the information security was pointed out.

Key words: e-learning, information security, media literacy, educational information systems, information and communication technologies.

УДК 316.724

Ляпіна Л. А.

кандидат політичних наук, доцент, декан факультету соціології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили,
вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, 54003, Україна
тел.: +38066 451 49 14, e-mail: mdgu_sociologia@mail.ru

**ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ:
ПРОЕКТ «СПРАВЕДЛИВОСТІ» Д. РОЛЗА**

У статті наведений аналіз теоретичного проекту «справедливості» відомого американського мислителя, представника соціального лібералізму Джона Ролза. Розкривається суть таких основних принципів справедливості, як принцип рівної свободи, принцип чесної рівності можливостей та принцип відмінностей, які є ідейним підґрунтям мультикультуралізму. Особлива увага звернена на ідею «перехресного консенсусу», що передбачає пошук компромісу у різних поглядах на благо та сприяє забезпеченню суспільної згоди і стабільності як важливих умов існування мультикультурного суспільства.

Ключові слова: мультикультуралізм, рівність, свобода, справедливість, соціальна справедливість.

У центрі нашого дослідницького інтересу знаходяться проблеми становлення в історії соціології теорії мультикультуралізму, одним із ідейних витоків якої є теоретичний проект «справедливості» відомого американського мислителя, теоретика соціального лібералізму Джона Ролза.

Постановка проблеми. Сучасні суспільства, що розвиваються в умовах глобалізації, являють собою сукупність різноманітних культур, існуючих в єдиному світовому просторі. Людство поступово приходить до усвідомлення спільності людської історії та долі. Невідворотним фактом сучасної історії стає народження спільної цивілізації, яка виникла, існує та збагачується духовно завдяки внескам усіх історичних локальних цивілізацій.

У процесі побудови багатокультурного суспільства відбуваються значні зміни і в його соціологічній концепції. Відповідно до існуючих суспільних змін трансформуються різні підходи до розуміння соціальної реальності. Однією з соціологічних концепцій глобального суспільства є теорія і практика мультикультуралізму, основа якої — ідея інтеграції різних культур, що дозволяє зберегти ці культури та забезпечити їх взаємодію і взаємозбагачення в умовах рівноправного діалогу.

Проблема мультикультуралізму є предметом наукових дискусій більше трьох десятиліть, протягом яких простежується широкий спектр підходів щодо оцінки історичної та соціальної природи, прогнозування перспектив та ризиків мультикультурної стратегії суспільного розвитку. Імпульсом для виникнення однієї з таких дискусій слугувала сформульована у 1971 році концепція соціальної справедливості Джона Ролза [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасний розвиток теорії мультикультуралізму представлений у роботах зарубіжних дослідників М. Вев'юрки, Н. Глейзера, Л. Дробіжевої, У. Кімліки, Р. Ле Коадіка, Ч. Кукатаса, О. Куроп'ятника, Г. Макарової, В. Малахова, Л. Нізамової, Н. Покровської, Ч. Тейлора, В. Тишкова, М. Тлостанової, М. Уолцера, Ю. Хабермаса, О. Хеффе та ін. В українському дискурсі мультикультуралізму заслуговують на увагу наукові доробки Н. Висоцької, Н. Дрожжиної, А. Колодій, С. Омельченко, О. Шульги та ін.

У свою чергу, теоретичний проект справедливості Джона Ролза, що є підґрунтям теорії мультикультуралізму, представлений у таких роботах дослідника, як «Теорія справедливості», «Політичний лібералізм», «Закон народів» та ін. У той же час проблема справедливості розглядається також у працях Р. Дарендорфа, Р. Нозіка, Б. Сутора та ін.

Аналізу теорії справедливості Дж. Ролза присвячені чисельні праці та наукові публікації Б. Аккермана, Т. Алексєєвої, Б. Беррі, Р. Дворкіна, Ю. Канарша, Н. Литвиненко, Л. Макєєвої, Д. Размуссена та ін. До найвідоміших критиків позицій Джона Ролза слід віднести А. Бучанана, Р. Нозіка, М. Фрідмана, Ф. Хайєка, Х. Харта та ін.

Проте, незважаючи на певну дослідницьку базу спадщини відомого вченого, у наукових колах майже не обговорювались його мультикультуральні погляди, тому метою і завданням даної статті є здійснення наукового аналізу ідейних витоків мультикультуралізму у теоретичному проекті справедливості Джона Ролза

Виклад основного матеріалу. Теорія справедливості була сформована у 70-ті роки ХХ століття в рамках ліберальної традиції, що стала теоретичною основою мультикультуралізму. Відповідно до парадигми останнього пізнання культурних розбіжностей є умовою справедливості, а суспільство міцніше тоді, коли усі люди у ньому сприймаються такими, якими вони є. Мультикультуралізм також передбачає необхідність співвіднесення і можливість об'єднання правової концепції справедливості та пріоритету прав людини, на яких будується громадянство у ліберальному суспільстві, з правами національних, релігійних, сексуальних та інших меншин, що постають як окремі об'єднання.

У найбільш розробленому вигляді дана теорія представлена у науковій спадщині американського вченого, професора Гарвардського університету Джона Ролза, яку дослідник почав розробляти з другої половини 1950-х років, друкуючи результати спочатку у серії статей [3] і завершуючи фундаментальною книгою «Теорія справедливості» (1971) [1]. Хоча саме у останній праці подається найбільш розгорнутий та цілісний виклад й обґрунтування морально-політичної концепції Ролза, все ж не слід розглядати його теорію як статичну, а тим більше сприймати її висновки, як остаточні. Теорія Ролза постає у вигляді певної рухливої конструкції, основа якої здебільшого залишається незмінною, головним питанням якої є ідея про особисту недоторканність, що спирається на справедливість.

Вихід статті «Справедливість як чесність» [3] позначив собою перший етап у розвитку ролзовської концепції, другим же етапом можна визначити

статтю «Дистрибутивна справедливість», що вийшла в 1967 р., а третім — уже згадувану «Теорію справедливості». Звичайно, це ділення дослідницької діяльності Дж. Ролза на етапи є досить умовним і зачіпає розвиток його теорії тільки до початку 1970-х років, але на нашу думку, саме такий «дискретний» підхід до вивчення ролзовських ідей не лише сприяє більш глибокому осмисленню деяких фундаментальних положень «теорії справедливості», але також дає можливість прослідити хід авторської думки і зрозуміти причини, що привели вченого до тих або інших висновків.

З точки зору соціології, цінність концепції соціальної справедливості Джона Ролза визначається двома обставинами: по-перше, усі свої загальнотеоретичні міркування автор доводить до описування соціальних механізмів, що передбачає їх емпіричну інтерпретацію, опору на конкретні соціальні індикатори [5, с. 31]; по-друге, у контексті аналізу соціологічних концепцій мультикультуралізму важливо знати, якою уявляється оптимальна модель соціального устрою суспільства.

Загалом концепція соціальної справедливості відомого теоретика соціального лібералізму має назву «справедливість як чесність», адже чесність тут трактується дуже широко: дія принципу розповсюджується не тільки на процедури, але й, що дуже важливо, на результати соціальної взаємодії (так би мовити рівність результатів, протиставлена у сучасній соціальній теорії ідеї рівності можливостей, або, що є тим самим, простій формальній рівності життєвих шансів) [2, с. 76]. Це особлива позиція всередині самого лібералізму, яка, у свою чергу, спирається на наступні соціально-філософські обґрунтування ідей мультикультуралізму, таких як:

1) уявлення про первісну рівність індивідів, що відповідає рівності учасників соціального контракту класичної теорії суспільного договору. При цьому учасники даного договору розуміються як вільні істоти, які мають почуття власної гідності [1, с. 26, 32]. Крім того, вони наділені а) раціональністю та б) почуттям справедливості. Раціональність проявляється у тому, що кожен здатний самостійно та незалежно від інших формулювати та реалізовувати власну концепцію блага, почуття ж справедливості означає здатність виконувати зобов'язання по відношенню до інших людей;

2) розуміння суспільства як форми соціальної кооперації, мета якої — добробут кожного індивіда як члена суспільства [1, с. 20];

3) концепція первинних благ або ресурсів, які являють собою унікальні засоби, що необхідні для реалізації будь-якого плану життя. Сюди відносяться здібності, таланти, енергетичний потенціал особистості (природні блага); прибутки, можливості, влада, багатство (соціальні блага); самоповага (психологічний стан). Розподіл благ першого роду здебільшого випадковий, і соціальні інститути можуть лише скорегувати наслідки нерівності у володінні ними. Блага другого роду вже безпосередньо розподіляються соціальними інститутами, тому тільки від устрою «базисної структури» залежить, хто і в якій мірі володіє ними;

4) ідея про те, що природні й соціальні факти, які ми знаходимо у реальному світі, такі як розподіл природних благ, приналежність до певного

соціального класу чи групи, відносяться до числа випадкових з моральної точки зору обставин [1, с. 26].

Розглянемо, як ці ідеї втілені у зазначеній концепції відомого дослідника.

По суті проект «справедливості» Джона Ролза — сучасний варіант концепції суспільного договору, відмінність якої від класичних версій полягає лише у тому, що договір носить не реальний (як у класичній версії), а гіпотетичний характер. Тобто дослідник «пропонує провести мислений експеримент: уявити собі, що декілька раціональних індивідів укладають договір відносно принципів організації суспільства, побудованого на справедливих основах» [7, с. 134]. І далі у своїй книзі Дж. Ролз виокремлює низку умов для учасників гіпотетичної угоди, але головне тут у тому, що «...ключем для розуміння того, що відбувається у початковій позиції, стає «вуаль невідання» [1, с. 127]. Дана позиція полягає у наступному: «Ніхто не знає свого місця у суспільстві, свого класового стану чи соціального статусу, а також того, що призначено йому при розподілі природних талантів, розумових здібностей, сили тощо. Це гарантує, що ніхто не здатний винайти принципи для покращення своїх конкретних умов, принципи справедливості стають результатом чесної угоди. За даних обставин ця висхідна ситуація справедливості є чесною для індивідів як моральних особистостей, тобто раціональних істот, які мають свої власні цілі і здатні до почуття справедливості» [1, с. 25–26].

Для Джона Ролза суспільство постає як кооперативне підприємство в ім'я взаємної вигоди, а справедливість — це інтелектуальна конструкція, оскільки без обраних людьми принципів справедливості неможливе соціальне співробітництво. Такими принципами є принцип рівної свободи; принцип чесної рівності можливостей; принцип відмінностей.

Щодо перших двох, то вчений пояснює їх наступним чином: «по-перше, кожна особа, яка бере участь у будь-якій практиці (під практиками дослідник розуміє будь-яку діяльність, обмежену системою правил), або яка знаходиться у полі її впливу, має рівне право на свободу, що сумісна з такою самою свободою для усіх інших; і, по-друге, нерівність допустима лише у тих випадках, якщо розумно очікувати, що вона буде вигідна для усіх і за умови, що той суспільний стан й ті посади, з якими вона пов'язана або з яких вона походить, є доступними для усіх. Ці принципи виражають справедливість у вигляді комплексу трьох ідей: свободи, рівності та винагороди за діяльність заради загального блага» [3, с. 35].

Останній «принцип відмінності» дослідник намагається сформулювати у такому вигляді, який дозволяє підтвердити початкові положення його теорії, тобто визначити можливі соціальні нерівності так, щоб їх теоретично погодилися прийняти всі. «Згідно з принципом відмінності, — говорить Дж. Ролз, — нерівність може бути виправдана тільки у тому випадку, якщо відмінності в очікуваннях служать перевагам репрезентативної людини, яка знаходиться у гіршому положенні...» [1, с. 40].

Відповідно до досліджуваної теорії, соціальні нерівності повинні бути компенсовані, а природні — впливати на розподіл благ. Важливим є висновок Дж. Ролза про те, що основна структура суспільства повинна бути

перетворена таким чином, щоб природні таланти усіх працювали на благо менш успішних членів суспільства: «Справедливі порядки можуть виявитися виведеними зі стану рівноваги з тієї причини, що чесні вчинки можуть представляти собою далеко не найкращу відповідь на вчинки інших. Для того, щоб забезпечити стабільність, люди повинні мати почуття справедливості або турботу про обділених ними, а краще і те й інше разом. У разі, якщо ці почуття досить сильні і здатні подолати спокусу порушення правил, справедлива схема співпраці стає працездатною. Слідування обов'язку і виконання обов'язків відтепер сприймається усіма як правильна відповідь на дії інших. До цього висновку приводить раціональний життєвий план, заснований на почутті справедливості» [1, с. 95]. При цьому дослідник доводить стабільність запропонованої ним конструкції, звертаючись до трьох основних ідей: ідеї перехресного консенсусу, ідеї пріоритету необхідного над концепціями блага та ідеї публічного розуму.

Щодо першої ідеї, то стабільність концепції справедливості, за Дж. Ролзом, полягає головним чином у можливості співіснування розумних, але взаємовиключних всеохоплюючих філософських, релігійних та моральних доктрин. Завданням концепції справедливості є створення поля консенсусу, на умови якого мали погодитися усі без виключення розумні громадяни, яких би доктрин вони не дотримувались. Це означає вимогу наявності у громадян двох концепцій — політичної та всеохоплюючої, за умови можливості відповідності цінностей більшого ступеня цінностям меншого. Оскільки із загальних, первинних життєвих цінностей не виходить ніяка певна політична точка зору, то здійснення кожною людиною свого життєвого плану повинно вважатися благом. При розгляді реальності як основного принципу соціальної організації суспільства можна передбачити, що будь-який індивід приймає ці цінності, що розуміються у загальному сенсі. Приймаючи концепцію справедливості і раціональності, індивід може зберегти для себе будь-яку іншу всеохоплюючу доктрину блага. Як результат, необхідне і благо взаємно доповнюють одне одного. Іншими словами, Дж. Ролз пропонує відмовитися від будь-яких всеохоплюючих концепцій у якості принципів основної структури суспільства. І смисл його ідеї «перехресного консенсусу» полягає у тому, що різні групи, країни, релігійні та культурні спільноти можуть прийти до згоди щодо певних норм людської поведінки, якщо будуть терпимі по відношенню до відмінностей у світосприйнятті. Тут мова йде не про злиття різних поглядів та уявлень у певну, за визначенням російської дослідниці Т. Алексєєвої, метаідеологію, не про паралельне співіснування чужих культур, що слабо взаємодіють між собою. Навпаки, ідея «перехресного консенсусу» передбачає пошук точок зіткнення у поглядах, які взаємодоповнюють одні одних та створюють, таким чином, постійно зростаючий простір згоди. На цій основі виникає можливість створення нового кодексу поведінкових принципів, які у майбутньому будуть сприяти розбудові стабільного порядку [9, с. 78–79].

Висновки. Підводячи підсумки, доцільно відмітити, що цінними і важливими у формуванні теоретичних основ мультикультуралізму виступають наступні положення концепції соціальної справедливості Дж. Ролза.

По-перше, твердження про те, що справедливість — це інтелектуальна конструкція, оскільки без обраних людьми принципів справедливості неможливе соціальне співробітництво, і принципи справедливості є результатом чесної угоди.

По-друге, виокремлення трьох основних принципів справедливості, а саме: рівної свободи; чесною рівності можливостей та принципу відмінностей, де перший принцип передбачає, що основні права і свободи мають бути розподілені рівно, а єдиним обмеженням цих свобод може бути тільки свобода інших. Відповідно до другого, соціальне членство має бути відкритим в умовах чесною рівності можливостей для усіх громадян, у тому числі й незалежно від статі, раси, етнічної належності чи сексуальної орієнтації та соціального походження. Принцип відмінності виправдовує нерівності у розподілі первинних благ лише за тієї умови, що вони спрямовані на поліпшення шансів найменш процвітаючих членів суспільства або, точніше, «репрезентативного члена» найменш процвітаючої групи, до яких, до речі, можна віднести іммігрантські, етнічні та інші меншості.

І, нарешті, ідея «перехресного консенсусу», яка передбачає пошук компромісу у різних поглядах на благо, що сприяє забезпеченню суспільної згоди і стабільності.

Список використаних джерел і літератури

1. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз; пер. и науч. ред. Целищев В. В. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — 535 с.
2. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация : монография / Г. Ю. Канарш. — М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2011. — 236 с.
3. Ролз Д. Справедливость как честность / Джон Ролз // Логос. — 2006. — № 1 (52). — С. 35–60.
4. Rawls J. Distributive Justice // P. Laslett and W. G. Runciman (eds.), *Philosophy, Politics, and Society*. Third Series. — London: Blackwell; New York: Barnes & Noble, 1967. — P.58–82.
5. Култыгин В. П. Современные зарубежные социологические концепции: учебник / В. П. Култыгин; под ред. Т. Н. Юдиной. — М.: Изд-во МГСУ «Союз», 2000. — 158 с.
6. Литвиненко Н. Концепция справедливости Джона Ролза / Наталья Литвиненко // Логос. — 2006. — № 1 (52). — С. 26–34.
7. Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. — 479 с.
8. Калашников Б. Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России / Б. Н. Калашников. — Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2004. — 260 с. — (Серия «Монография»; выпуск 3).
9. Алексеева Т. А. Новый мировой порядок: альтернативы и возможности [Электронный ресурс] / Т. А. Алексеева // Сайт «Цифровая библиотека Украины». — Режим доступа : http://elib.org.ua/philosophy/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1109153494&archive=0217&start_from=&ucat=&

Referencies

1. Rolz Dzhon. *Teoriya spravedlivosti*. [Theory of Justice]. Translated Tselishev V. V. Novosibirsk: University of Novosibirsk Press, 1995
2. Kanarsh G. Yu. *Social'naya spravedlivost': filosofskie koncepcii i rossijskaya situaciya : monografiya* [Social justice: the philosophical concept and the situation in Russia] Moscow: Moscow University for the Humanities Press, 2011.

3. Rolz Dzhon. Spravedlivost' kak chestnost' [Justice as fairness] Logos 1(2006): 35–60.
4. Rawls J. Distributive Justice // P. Laslett and W. G. Runciman (eds.), Philosophy, Politics, and Society. Third Series, London: Blackwell; New York: Barnes & Noble, 1967.
5. Kultygin V. P. Sovremennye zarubezhnye sociologicheskie koncepcii [Modern foreign sociological concepts] Moscow: 'Union», 2000.
6. Litvinenko Natal'ya. Koncepciya spravedlivosti Dzhona Rolza [The concept of justice by J. Rawls] Logos 1(2006): 26–34.
7. Alekseeva T. A. Sovremennye politicheskie teorii [Modern political theory] Moscow.: «Russian Political Encyclopedia» (ROSSPEN), 2000
8. Kalashnikov B. N. Liberal'nye teorii spravedlivosti i politi-cheskaya praktika Rossii [The liberal theory of justice, and political practice in Russia] Veliky Novgorod: Novgorod State University, 2004.
9. Alekseeva T. A. Novyj mirovoj poryadok: al'ternativy i vozmozhnosti [New World Order: alternatives and opportunities] The site of «Digital Library of Ukraine». Accessed February 28, 2010. http://elib.org.ua/philosophy/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1109153494&archive=0217&start_from=&ucat=&

Стаття надійшла до редакції 16.01.17.

Ляпина Л. А.

Черноморський національний університет імені Петра Могили,
ул. 68 Десантників, 10, г. Николаев, 54003, Україна

**ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИИ
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА: ПРОЕКТ «СПРАВЕДЛИВОСТИ»
Д. РОЛЗА**

Резюме

В статье осуществлен анализ теоретического проекта «справедливости» известного американского мыслителя, представителя социального либерализма Джона Ролза. Раскрывается суть таких основных принципов справедливости, как принцип равной свободы, принцип честного равенства возможностей и принцип различий, которые являются идейным основанием мультикультурализма. Особое внимание обращено на идею «перекрестного консенсуса», что предполагает поиск компромисса в разных взглядах на благо и способствует обеспечению общественного согласия и стабильности как важных условий существования мультикультурного общества.

Ключевые слова: мультикультурализм, равенство, свобода, справедливость, социальная справедливость.

Liapina L. A.

Petro Mohyla Black Sea National University,
10, vul. Desantnykiv, Mykolaiv, 54003, Ukraine

BACKGROUND OF FORMATION OF THE THEORY OF MULTICULTURALISM: PROJECT «JUSTICE» J. RAWLS

Summary

This article is devoted to the issues of the theoretical project of «justice» of the famous American researcher, social liberal John Rawls. The project is called «justice as fairness» because honest here interpreted very broadly: the principle applies not only to the procedure, but the results of social interaction. For John Rawls society appears as a cooperative enterprise for the sake of mutual benefit and justice — is an intelligent design, because without elected people the principles of justice can't be social cooperation. These principles are the principle of equal freedom; the principle of fair equality of opportunity; the principle of distinction, which is the ideological foundation of multiculturalism. According to the study of theory, social inequality should be compensated, and natural — to influence the distribution of benefits. An important conclusion is John. Rawls that the basic structure of society must be transformed so that all the natural talent to work for the benefit of the less successful members of society.

Particular attention is paid to the idea of «cross-consensus». The meaning of the idea of «cross consensus» is that different groups of countries, religious and cultural communities can come to an agreement on certain standards of human behavior, if they are tolerant towards differences in outlook. This is not a merger of different views and ideas in a metaideology not parallel coexistence of foreign cultures that interact weakly with each other. On the contrary, the idea of «cross-consensus» involves the search for common clashes of opinion, which complement each other and create growing space consent. On this basis, there is the possibility of creating a new code of behavior principles that will help in the future development of a stable order, finding a compromise in the different views on the benefit and ensuring social harmony and stability as important conditions for the existence of a multicultural society.

Key words: multiculturalism, equality, freedom, justice and social justice.

УДК 316.442

Сірий Є. В.

д-р соціол.н., проф. керівник НДС ф-ту соціології КНУ імені Тараса Шевченка
просп. Глушкова, 4д, м. Київ, 03680, Україна
тел.+380972637130, e-mail: socio1@mail.ru

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ТА ПОБУДОВИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

У даному матеріалі, у ракурсі комплексного аналізу дослідницьких проблем вивчення соціальної напруженості висвітлено основні напрямки та спроби системного аналізу об'єкт-предметної системи соціальної напруженості та побудови її концептуальної моделі. Презентовано інтерпретаційні, операціоналізаційні та експлікаційні дії щодо явища соціальної напруженості. Для програмування системи дослідження соціальної напруженості її оцінювання та виміру в межах моніторингових опитувальних засобів, висвітлені основні установчі питання та завдання, принципи та шляхи їх розв'язання, зокрема: операціоналізаційно-експлікаційні процедури об'єкт-предметних компонентів соціальної напруженості, синтез робочого поняття соціальної напруженості, уточнення іншого категоріального апарату, класифікація та групування чинників соціальної напруженості, предметна визначеність дослідження, експлікація гносеологічних засобів дослідження, поліструктурний аналіз соціальної напруженості, робочі уточнення її іманентних сторін еності в рамках її системного аналізу.

Ключевые слова: соціальна напруженість, системний аналіз, концептуальна модель, психологічна природа напруженості, фактори, компоненти, форми напруженості.

Актуальність, мета. Відкритість інформаційно-аналітичного поля системи вітчизняних соціогуманітарних наук упродовж двох-трьох десятиліть на пострадянському просторі дає можливість усвідомити іманентність нашому суспільству такого явища як соціальна напруженість. Цей феномен останнім часом дедалі інтенсивніше став набувати характерних ознак для сучасного українського соціума. Однак у цьому дослідницькому полі є свої проблеми. Незважаючи на наявність низки відповідних досліджень, методів та методик оцінки соціальної напруженості в суспільстві, відкритим залишається питання розробки відповідної методики, котра б дозволяла проводити інтегральне оцінювання як власне її, так і впливу її окремих чинників на активізацію протестних настроїв. Кидається в вічі наявна неоднозначність інтерпретативних практик соціальної напруженості, розрізненість концептуальних підходів та пояснень різних її аспектів, проблеми методології, вибудови методик та пошуку інструментарію. Сам термін «соціальна напруженість» інтерпретується в соціальних і гуманітарних науках по-різному і є предметом міждисциплінарного аналізу. Тому є певна невідповідність у здійснених дослідницьких практиках щодо наукової

коректності інтерпретації соціальної напруженості. Відтак її вивчення та вимір вимагає пошуку відповідних валідизованих «універсалізованих» засобів пізнання. Попередньо перед соціологічною наукою стоїть *мета і завдання* вияву та вирішення відповідних дослідницьких теоретико-методологічних проблем. З цим вкрай актуальним представляється завдання розробки соціологічного концепту, відповідного інструментарію для її вимірювання.

Попередні дослідження. Проблемами виміру соціологічними методами рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту певною мірою переймалися такі вітчизняні дослідники, як: В. Небоженко (соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві) в аспекті тематики «Україна на шляху до відкритого суспільства», Є. Головаха, Н. Паніна (готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування), М. Міценко, О. Балакірева (соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу), Е. Ключенко (діагностика та методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується), М. Слюсаревський (соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників), Л. Бевзенко (помаранчева революція як соціальна біфуркація), І. Бекешкіна (протестні настрої помаранчевої революції), О. Владико (готовність населення України до соціального протесту), В. Перебенесюк (соціальні конфлікти і молодь), Н. Ходорівська (протестні наміри громадян України у світлі виборів — 2004) та ін.

Неповний перелік дослідницьких практик вказує на їх предметну різноплановість та структурність. В одних вектор дослідження спрямований на окремі аспекти виміру соціальної напруженості, в інших — на дослідження онтологічних та методологічних її аспектів. Кожна дослідницька практика по-своєму заслуговує на увагу та певне використання відповідного дослідницького досвіду. Однак у нашому випадку йдеться про теоретичні та в подальшому емпіричні формати концептуальних моделей соціальної напруженості, котрі відповідатимуть запитам валідизації та верифікації даного предметного пізнання.

Виклад матеріалу. Як відомо, ключовим моментом у проектуванні соціологічного дослідження є уточнення інформаційних потреб, котре недооцінюється на початку дослідницької роботи, що, власне, і є джерелом непорозумінь в генерації істинності предмету дослідження і його наукової проєкції. Не є винятком і дослідження соціальної напруженості. Тут ставиться ключове питання: «що і для чого, власне, досліджується, вивчається?» в системі координат «суспільні запити — соціальна проблема — наукова проблема». Цим певною мірою і задаються дизайн інтерпретаційної (операціоналізаційної) структури об'єкта чи предмета дослідження. Сюди відносяться питання розгляду (проєкції) соціальної напруженості як явища чи стану; співвідношення макро-, мікрорівня дослідження; прогнозу негативних сторін розвитку суспільства чи попередження явного суспільного конфлікту та інше. Більш детально проаналізуємо ці моменти.

У вітчизняній соціології поняття соціальної напруженості розглядається у досить широкій палітрі, як правило в межах теорії соціальних змін і має декілька інтерпретацій: від «об'єктивної реальності» як величини природної активності соціальної системи, що супроводжує будь-який соціальний процес, відхилення від «раціонального» розвитку подій [1; 2], до «особливого стану суспільного життя», специфічного негативного стану соціуму, який виникає внаслідок несприятливих внутрішніх та зовнішніх умов, «рівня конфліктності», «соціального феномена» [3; 4]. Вона нерідко безпосередньо пов'язана із зростанням: активності різних суспільно-політичних формувань в боротьбі за владу; боротьби «нового» (прогресивної концепції розвитку суспільства) зі «старим»; діяльності різного роду екстремістських груп, зокрема сепаратистських; з активізацією злочинних елементів, різного роду помилками або некомпетентністю лідерів, штучно створеною ситуацією з боку різних політичних інституцій.

Проведений теоретико-методологічний аналіз дозволив уточнити категоріальний апарат дослідження. Так, на думку В. Головенько, — це поняття, що характеризує особливий стан суспільного життя, який вирізняється загостренням внутрішніх протиріч об'єктивного і суб'єктивного характеру, посилення у низці випадків дією зовнішніх обставин іншого походження [5]. П. Акініна, С. Рязанцева, Е. Тучков визначають напруженість як «інтегральний соціальний феномен, стан суспільства, що формується на основі високого незадоволення людей своїм соціальним, економічним і політичним становищем та рівнем, під впливом певних тенденцій розвитку суспільства, особливих умов і обставин» [6]. Тут відбиваються суперечності об'єктивного і суб'єктивного характеру, внаслідок дії матеріально-майнових (зростання цін, зниження доходів), соціально-професійних (втрата роботи, посилення безробіття), самоідентифікаційних (втрата соціального статусу) та інших чинників. Цими положеннями ми далі скористаємося у процедурі інтерпретації та операціоналізації різних смислових аспектів соціальної напруженості.

Найбільш загальними передумовами напруженості вважають стійку і тривалий час не вирішувану ситуацію розузгодження, протиріччя між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями значної частини населення у різних сферах і мірою їх фактичного задоволення. Це і приводить до накопичення незадоволеності і психічної втоми, наростання дратівливості і посилення агресивності окремих груп і категорій людей

Вона виникає, коли більшість людей відчуває неможливість задовольнити власні життєво важливі (актуалізуючі) потреби. Іншими словами, йдеться про конфліктну ситуацію, що відбивається в психології населення. І тут ми задаємося іншим запитанням щодо об'єкта дослідження, а саме: «що підлягатиме виміру»: рівень стану, установки до дії, оцінки, самі дії, суспільна активність чи пасивність у взаєминах індивіда та соціальних інституцій тощо.

Саме окремим методологічним питанням стоїть конструювання оптимальної дизайн-моделі пізнавального засобу інструментарію дослідження або власне, які проєкції рефлексії, свідомості індивіда ми вивчатимемо.

У порядку уточнення, сюди ми відносимо: факти (фактологічні судження), що відбивають конкретні умови життя, обставини і форми активності людей; думки (раціонально-оцінні судження), що характеризують рівень декларативної підтримки/непідтримки і прийняття/неприйняття різних аспектів життя; настрої, як емоційно-оцінні судження, що дають змогу висловити характер оцінки щодо того чи того предмета дослідження; наміри (декларативні установки), показники, які характеризують готовність людині діяти в той чи той спосіб за певних суспільних обставин [7]. Звісно, це окреме вагоме питання у побудові виміральної методики, котра вимагає власного обґрунтування її принципів, критеріїв.

Іншим вектором в інтерпретаційно-експлікаційному полі стоїть питання: як розрізнити «неадаптованість» і «неспроможність» населення повноцінно жити в нових умовах, що у своє чергу вказує на вияв абсолютної чи відносної депривації у механізмі соціальної напруженості. Психологія та культура людини базується на певних установках щодо звичок та звичаїв, традицій, правил життя, різних формальних та неформальних інституційних форм, цінностей, установок, котрі до певної міри можна «зсунути» (проігнорувати, стерпіти тощо). Однак є межа у контексті об'єктивних та суб'єктивних потенціалах соціального терпіння.

Інша проблема розгортається в полі ототожнення соціальної напруженості з конфліктом. З одного боку, дослідники не розглядають її та конфлікт в плані їх передування один одному. Її можна інтерпретувати або як початкову фазу відкритого (масового) конфлікту, або як самостійний тип, тобто уповільнений прихований конфлікт (А. Желтухін), як протилежність інтересів соціальних груп (Ю. Платонов). Інші онтологічні аргументи дають право вважати, що це не так. Вона (СН) свідчить лише про наявність можливості розгортання конфлікту, є його обов'язковою передумовою, супроводжує процес його розвитку, починаючи із латентної форми, але не завжди приводить до конфлікту. Тому, згідно з вище згаданими аргументами, соціальну напруженість слід розглядати в асоціації з конфліктом, але не ототожнювати з ним. Вона завжди властива суспільству, навіть якщо не виражена в явному вигляді, але знаходиться в латентній стадії.

Феномен соціальної напруженості стає очевидний, коли форми її прояву дозволяють спостерігати цю об'єктивну реальність як явище, яке втілює зіткнення інтересів певних соціальних кластерів, деякі з яких не задоволені соціальним статусом і виконуваною роллю в суспільстві. Як бачимо, практично у всіх визначеннях соціальної напруженості відбивається її психологічна складова — співвідношення належного рівня задоволення домагань і реального становища справ. З цих положень ми далі будемо відштовхуватися в аргументації вибору і перебудові концептуального погляду на соціальну напруженість. І варто почати дослідження на рівні «мікркосму» — з дослідження психологічних мотивів, що спонукають до агресивної поведінки на індивідуальному рівні. Хоча соціологія і має справу з масовими формами поведінки, безперечно, витoki людської агресивності багато в чому закладені на підсвідомому рівні — емоційний стан людей, що відрізняється загостренням внутрішніх суперечностей об'єктивного і

суб'єктивного характеру (застосування пересічних методик у соціологічній та психологічній науках в предметних та фундаментальних дослідженнях є цілком нормальною звичною практикою).

Так як рівень соціальної напруженості змінюється залежно від переваг, очікувань і існуючої реальності, котрі є її внутрішніми детермінантами, то з цього ми робимо перший крок у розв'язанні теоретико-методологічної проблеми дослідження: її розгляд в траєкторії від психологічної складової до соціальної, від формату *стану, установок* до змін у соціальній поведінці; від окремих фіксованих випадків до інтегрованого загального.

На сьогодні практично всі дослідники, що займаються проблемою соціальної напруженості, сходяться в одному — це психологічний стан значних соціальних груп, можна сказати — групові емоції [8]. Спільними є акценти та нюанси визначення соціальної напруженості у зв'язці з дестабілізаційними процесами. В її основі, на їх думку, знаходиться групова незадоволеність, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін в матеріально-статусному полі і фактичним рівнем реалізації цих очікувань.

Важливим моментом у з'ясуванні різних аспектів соціальної напруженості є її структурування. З аналізу відповідних теоретичних джерел структура соціальної напруженості може бути представлена з декількох складових компонент: *емоційної; соціальної; ментальної і поведінкової*. Емоційна складова представляється домінуванням негативних переживань в повсякденному житті людей, формуванням і розвитком неадаптивних реакцій (стресу) у відповідь на несприятливі умови життя, нездатністю пристосуватися до нових соціальних умов, зниженням в цілому адаптивних здібностей в різних соціальних полях. Соціальний компонент напруженості виражається в зниженні зв'язаності, консолідації, зростанні роз'єднаності в суспільстві, особливо на мікросоціальному рівні (в безпосередньому оточенні індивіда, в сім'ї, на роботі, в колі близьких). Ментальний компонент представляється в зміні соціально-політичних орієнтацій, ціннісних і смислоттєвих установок, яка відбувається у членів спільноти під впливом тих несприятливих економічних, соціальних і політичних чинників, що діють тривалий час. Поведінковий як перехідний або «крайній» компонент напруженості виражається в розповсюдженні численних форм відхилень поведінки і зростання числа людей, готових до рішучих дій [9; 10].

Подальший її системний аналіз (синтез умовиводів та дослідницьких практик) дозволяє виявити, що на соціально-психологічному і поведінковому рівнях вона виявляється у таких процесуальних властивостях [11; 12]:

– розповсюдженні настроїв незадоволеності (депресія, страх, агресія) існуючою ситуацією в тій або іншій життєво важливій сфері суспільного життя;

– втраті довіри до влади, відчутті небезпеки, песимістичної оцінки майбутнього, атмосфері масового психічного неспокою, емоційного збудження, що можна визначити як дисфункцію суспільної свідомості, котра виявляється на індивідуальному рівні в емоційному стресі, світоглядній невизначеності і розповсюдженні форм відхилень поведінки;

– прояві на поведінковому рівні наростання готовності до дій, що розглядаються як вимушена поведінка, спрямована проти існуючого соціального порядку заради досягнення бажаного стану в стихійних масових діях (ажіотаж, різні конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки, інші форми громадянської непокори і протесту (вимушені міграції і ін.);

– залученості в процес значної частини населення.

Спираючись на дану класифікацію ознак, узагальнюючи дисперсильзовані з різних джерел зауваження і досвід емпіричних досліджень, що проводилися в пострадянському просторі (починаючи з кінця 80-х), у структуруванні та типологізації соціальної напруженості дослідники виділяють окремі її фази (рівні, стадії) розвитку. Так званий фоновий рівень (*латентна стадія*), характеризується відносною збалансованістю умов і вимог; для початкової (*дифузної*) стадії властива явна невідповідність між перевагами, очікуваннями, потребами і реальним рівнем життя соціуму; стадія високого рівня (*явної*) соціальної напруженості, характеризується зростанням незадоволеності соціально-економічним і суспільно-політичним становищем.

Звісно, подані способи класифікації не претендують на статус універсальності, однак джерельна база, логіка аналізу виводить нас саме на подібного роду алгоритмізацію. Вивчення ж прихованої соціальної напруженості стосується оцінки і вимірювання установок, намірів і емоційного стану людей. Саме ця форма і представляє найбільший інтерес для соціологів.

Варто здійснити низку уточнень в системі різних проєкцій змістовних компонентів соціальної напруженості, перейти до типологізації та класифікації її різних сторін, чинників та компонентів. Як зовнішні фактори фахівцями виділяються [13–16]: соціально-економічні, що дозволяють підтримувати певний рівень життя; суспільно-політичні та соціальні, які гарантують соціальну захищеність і свободу людини; ціннісні, соціально-психологічні, що створюють умови для самореалізації та ефективної міжособистісної й групової взаємодії, та інші (екологічні значно рідше в масовому аспекті). В основі внутрішніх факторів соціальної напруги лежать психофізіологічні та особистісні якості кожної людини. Тут йдеться про установки щодо сприйняття людиною свого соціального середовища та зміни умов. До так званих внутрішніх, як показує дослідницький досвід, відносять: усвідомлення (сприйняття, засвоєння) соціальних змін через вплив (ступінь впливу) системи індивідуальних психосоціальних характеристик (культурна ідентичність, статусна ідентичність, правова свідомість, інтер/естернальність, схильність до соціального оптимізму або песимізму (емоційний настрій), ціннісно-нормативні орієнтації індивіда і соціально-психологічна адаптація (певний її рівень). Поширеним індикатором у подібних вимірах стоїть залучення до аналізу характеристик інтер/екстернальності індивіда. Психологічний аспект напруженості створює внутрішні передумови і визначає здатність індивіда (групи) у зростанні напруженості і протестності. Саме психологічний аспект є центральним, таким, що визначає структуру прихованої напруженості.

Подальша операціоналізація зовнішніх чинників (за аналізом відповідних джерел) дозволяє виділити такі рівні, як: *загальнодержавні* (недовіра до політичних лідерів, складна економічна ситуація, порушення соціальної справедливості; *регіональні*, до яких відносяться: неефективна робота місцевих органів влади, високий рівень безробіття серед населення, проблеми в сфері міжнаціональних відносин, особливості культури в різних регіонах, етнічні суперечності, погіршення екологічної обстановки, гостра житлова проблема та ін.

З посиланням на дослідницький досвід, подальші інтерпретація та операціоналізація виводять нас на конкретно-інтерпретативне поле, в якому соціальна напруженість постає в суспільстві на рівні: масових настроїв (зростання емоційної напруженості — негативних емоцій: агресивність, нетерпимість, озлоблення, роздратованість тощо); громадської думки, усвідомлення ситуації, критичного мислення (ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості); масової поведінки (готовність людей до участі в акціях протесту).

«Протестність» як така виступає однією із форм соціальної напруженості або її складовою. У цьому аспекті слід розрізняти реальний протест (протест як дію), який являє собою актуальний політичний конфлікт, і потенційний протест — протест як установка, латентні форми його прояву [16; 17].

Потенційний протест як установка до дії у свою чергу залежить або складається з кількох взаємопов'язаних компонентів (на що вказувалося у дослідженнях Е. Ключенко), які є водночас складноструктурованими показниками: 1) психологічний потенціал соціального протесту (емоційна напруженість, соціальні очікування); 2) ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості людей (ставлення до соціального протесту і оцінка його ефективності); 3) поведінковий потенціал соціального протесту (готовність до соціального протесту), латентні форми дій [18].

Тут, на наш погляд, ключовим є питання про ті конкретні умови, які перетворюють масову акцію протесту з «нормального явища» в явище, що представляє загрозу владній системі (за аналогією дюркгеймівської логіки взаємоузгодженості «норми» та «патології»). Очевидно, що акції протесту мають значний потенціал не тільки з погляду кількості учасників, але і з їх якісних характеристик, зокрема: мета і настрої учасників, ступінь радикалізму, наявність елементів насильства, можливо антиурядової спрямованості. Тому у вимірювальних засобах увага повинна приділятися і підвищенню установки на протест, формам латентного протесту. Однак, як вже говорилося, не існує лінійної залежності між рівнем соціальної напруженості і ймовірністю протестних проявів. Тому ця система-зв'язка потребує нових евристичних та пізнавних практик.

Під кінець здійсненої системно-аналітичної роботи варто дати робоче визначення соціальної напруженості. Це — інтегрований стан суспільства, який детермінований впливом зовнішніх чинників (ситуацією), умовами життєдіяльності індивіда (спільноти) та їх усвідомленням (сприйняттям)

через призму можливості задоволення актуальних потреб, ціннісної системи, усталеності практик та досвіду, форм індивідуалізації суспільного життя і окремих соціально-психологічних характеристик у різній їх комбінації, що формує та підвищує соціальну дистанційованість між індивідом та суспільством. Цей стан проявляється в емоційно-психологічному, поведінково-дієвому рівнях індивіда (спільноти) і носить потенціал суспільних змін. Механізм СН проявляється у різнокомбінованій інтеграції деприваційної симптоматики та моделей саморепрезентації людини (групи), кульмінацією яких є виникнення та поширення різних моделей неприйнятної для правлячої системи поведінки.

Висновки. Сформульовані установочні питання і завдання та запропоновані уточнення та визначення сприятимуть формуванню теоретичних та методологічних засад побудови системної концептуальної моделі соціальної напруженості. Базовими компонентами такої моделі повинні бути взаємообумовлені різнофакторні підсистеми зовнішніх та внутрішніх чинників, які характеризують: 1) соціальні контексти подій, які спричинюють наявний стан та зростання соціальної напруженості 2) симптоми соціальної напруженості (емоційні, соціальні, ментальні, поведінкові); 3) процеси взаємодій та комунікацій, які відображають об'єктивний та суб'єктивний адаптивний ресурс толерантного співіснування соціальних суб'єктів та їх протестний потенціал

Формалізована система емпіричних показників соціальної напруженості повинна включати емпіричні індикатори, які відображають як загальне невдоволення соціальних суб'єктів наявною в суспільстві ситуацією і їхнє невдоволення можливостями свого впливу на ситуацію, так і невдоволення діями тих персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями суб'єктів, здатні впливати на ситуацію. Крім того, повинні враховуватися характер та оціночний стан протягом часового континууму: як ретроспективна оцінка минулого стану ситуації, так і прогнозна оцінка майбутнього стану ситуації.

Список літератури

1. Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К.: Абрис, 1994.
2. Міщенко М. Д. Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. — К.: НІСД, 1995. — 43 с.
3. Мертон Р. Соціальна структура і аномія // Социс. — 1992. — № 3. — С.104—114.
4. Рукавишников В. О. и др. Социальная напряженность: диагноз и прогноз // Социс. — 1992. — № 3. — С. 3—23.
5. Головенько В. А. Рівень соціальної напруженості та потенціал соціального протесту в суспільстві: Можливості соціологічного дослідження та прогнозування /В. А. Головенько// Український соціум: Соціологія. Політика. Економіка. Педагогіка : науковий журнал. — 2007. — № 5/6. — С. 137–152.
6. Акініна П. В., Рязанцева С. В. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект. — Ставрополь : Сервисшкола, 2002. — 240 с.
7. Українське суспільство 1992–2013. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології АНУ, 2013. — 566 с.
8. Дмитриев А. В. Конфликтология: учебное пособие. — М.: Гардарики, 2000. — 320 с.

9. Плюснин Ю. М. Скрытая социальная напряженность. Подходы к разработке методов оперативной оценки уровня напряженности в обществе // Проблемы социальных технологий. Новосибирск, 1998. — Вып. 4. — С. 53–64.
10. Сірий Є. В., Нахабич М. А. Социологический портрет внеэлитных акторов социальных трансформаций в Украине // East European Scientific Journal/ Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. — 2016. — Volume 4, № 5 (9). — P. 68–76.
11. Самушкин А. И. Социальная напряженность как общественно-политическое явление / А. П. Самушкин // Проблема социальной напряженности: материалы международной научно-практической конференции 5–6 июня 2010 года. — Пенза; Ереван; Прага: ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2010. — 178 с.
12. Сірий Є. В. Дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти; зб. наук. пр. Ч. II: VII Міжн. наук.-практ. конф. 30–31 травня 2016 р. Східно-український національний університет ім. В. Даля (м. Рубіжне). — С. 193–196.
13. Александрова Е. В. Социально-трудовые конфликты: пути разрешения: монография. — М., 1993. — 226 с.
14. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект / под ред. П. В. Акинина, С. В. Рязанцева. — Ставрополь: Сервисшкола, 2002. — 240 с.
15. Данакин Н. С. Конфликты и технология их предупреждения / Н. С. Данакин, Л. Я. Дятченко, В. И. Сперанский. — Белгород: БЦСТ, 1995. — 315 с.
16. Владико О. Готовність населення України до соціального протесту [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.i-soc.com.ua/institute/16-vladiko.pdf>.
17. Волков А. Д. Протестные митинги в России конца 2011 — начала 2012 гг.: запрос на демократизацию политических институтов // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. — 2012. — Т. 112, № 2. — С. 73–86.
18. Ключенко Е. О. Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4–5. — С. 41–55.

References

1. Nebozhenko V. S. Social'na napruzhenist' i konflikti v ukrains'komu suspil'stvi [Social tensions and conflicts in the Ukrainian society] K: Abris (1994): 48 p.
2. Mishhenko M. D. Social'na napruzhenist' u suspil'stvi: problemi vijavlennja ta analizu [Social tensions in society: the problem identification and analysis] K: NISR (1995):43 p.
3. Merton R. Social'naja struktura i anomija [Social structure and anomie] Socis 3 (1992):104–114.
4. Rukavishnikov V. O. i dr. Social'naja naprjazhennost': diaгноз i prognoz [Social tensions: diagnosis and forecast] Socis 3 (1992): 3–23.
5. Goloven'ko V. A. Riven' social'noj napruzhenosti ta potencial social'nogo protestu v suspil'stvi: Mozhlivosti sociologichnogo doslidzhennja ta prognozuvannja [The social tensions and potential social protest in society: Possibilities of sociological research and forecasting] Ukrainian society: Sociology, Poli.Politika, economy, education: Scientific journal. — 09/2007. 5(6):137–152.
6. Akinina P. V., Rjazanceva S. V. Diagnostika social'noj naprjazhennosti v obshhestve: regional'nyj aspekt [Diagnosing the social tension in society: the regional aspect] Stavropol: Servis shool (2002): 240.
7. Ukrain's'ke suspil'stvo 1992–2013. Sociologichnij monitoring [Ukrainian society 1992–2013. The sociological monitoring] K.: Institute of Sociology, NASU (2013): 566.
8. Dmitriev A. V. Konfliktologija: Uchebnoe posobie [Conflictology: Tutorial] M.:Gardariki, 2000. — 320 p.
9. Pljusnin Ju. M. Skrytaja social'naja naprjazhennost'. Podhody k razrabotke metodov operativnoj ocenki urovnja naprjazhennosti v obshhestve [The hidden social tensions. Approaches to the development of methods for rapid assessment of the level of tension in the society] Novosibirsk. The Problems of social technologies 4 (1998): P.53–64.

10. *Sirij E. V., Nahabich M. A.* Sociologicheskij portret vnejelitnyh aktorov social'nyh transformacij v Ukraine [The sociological portrait non-elite actors of social transformations in Ukraine] // East European Scientific Journal/ Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. V.4. 5(9) (2016):68–76.
11. *Samushkin A. I.* Social'naja naprjazhennost' kak obshhestvenno-politicheskoe javlenie [Social tensions as a socio-political phenomenon] The problem of social dressed: materials of the international scientific-practical conference on 5–6 June 2010. — Penza — Yerevan — Prague LLC Scientific-publishing center «Sociosphere» (2010): 178.
12. *Sirij E. V.* Doslidzhennja social'noi napruzhenosti v ukrains'komu transformacijnomu sociumi [The study of social tension in Ukrainian society transformation] Current issues, problems and prospects of development of the humanities in modern information space: national and international aspects. Collected Works. V. II: VII International scientific practical conference. East Ukrainian National University by V. Dal' (Rubezhnoe). 30–31 May (2016):193–196.
13. *Aleksandrova E. V.* Social'no-trudovye konflikty: puti razreshenija. [Social and labor conflicts: ways of solving] Monograph M. (1993): 226.
14. Diagnostika social'noj naprjazhennosti v obshhestve: regional'nyj aspekt [Diagnosis of social tension in society: the regional aspect] Stavropol: Service School (2002): 240.
15. *Danakin N. S.* Konflikty i tehnologija ih preduprezhdenija [Conflicts and their prevention technology] Belgorod: BCST (1995): 315.
16. *Vladiko O.* Gotovnist' naseleennja Ukraini do social'nogo protestu [The willingness of the Ukraine population to social protest] Accessed <http://www.i-soc.com.ua/institute/16-vladiko.pdf>.
17. *Volkov A. D.* Protestnye mitingi v Rossii konca 2011 — nachala 2012 gg.: zapros na demokratizaciju politicheskikh institutov [Protest rallies in Russia in the late 2011 — early 2012 e's.: the request to the democratization of political institutions] Public Opinion Herald Data. Analysis. Discussions. V. 112. (2) (2012): 73–86.
18. *Kljuenko E. O.* Metodologichni zasadi doslidzhennja social'noi napruzhenosti v suspil'stvi, shho transformuet'sja [Methodological bases of research of social tension in society, transforming] Sociology: theory, methods, marketing. 4–5 (1998): 41–55.

Стаття надіслана до редакції 14.12.2017

Серый Е. В.

факультет социологии КНУ имени Тараса Шевченко
просп. Глушкова, 4д, г. Киев, 03680, Украина

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА И ПОСТРОЕНИЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МОДЕЛИ СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ

Резюме

В данном материале, в ракурсе комплексного анализа исследовательских проблем изучения социальной напряженности отражены основные направления и попытки системного анализа объект-предметной системы социальной напряженности и построения ее концептуальной модели. Презентованы интерпретационные, операционализационные и экспликационные действия относительно явления социальной напряженности. Для программирования системы исследования социальной напряженности, ее оценивания и измерения в пределах мониторинговых опросных средств освещены основные фундаментальные вопросы и задания, принципы и пути их решения, в частности: операционализационно-экспликационные процедуры объект-предметных компонентов социальной напряженности, синтез ее рабочего понятия, уточнения исходного категориального аппарата, классификация и группирование факторов социальной напряженности, предметная определенность исследования, экспликация гносеологических средств исследования, полиструктурный анализ социальной напряженности, рабочие уточнения ее имманентных сторон в рамках ее системного анализа.

Ключевые слова: социальная напряженность, системный анализ, концептуальная модель, психологическая природа напряженности, факторы, компоненты, формы напряженности.

Siryi E. V.

Sociology faculty of Taras Shevchenko KNU
Glushkov Avenue 4d, Kiev, 03680, Ukraine.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE SYSTEM ANALYSIS AND CONSTRUCTION OF THE CONCEPTUAL MODEL OF SOCIAL TENSION

Summary

This article highlights the key trends and attempts systems analysis object-subject of social tensions and building a conceptual model of the system of complex analysis research study problem social tensions. Presented interpretation, explication and operational actions related to the concept of social tension. To study the system programming of social tension, its estimation and measurement in the range of monitoring questionnaires was funds highlight the major constituent questions and tasks, principles and ways of solving them, in particular: operationalization and explication procedure object-subject components of social tension, the synthesis of its working concepts, clarify original categorical apparatus, classification and grouping of the factors of social tension, objective certainty research explication epistemological means of research, analysis polystructural social tensions, clarify its immanent working parties as part of its system analysis.

Key words: social tension, system analysis, conceptual model, the psychological nature of tension, factors, components, forms of tension.

УДК 316.344.7(477)

Струченков О. В.

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології
Макіївського економіко-гуманітарного інституту,
вул. Якіра, 9, кв. 49, м. Кривий Ріг, 50074, Україна
тел.: +38 095 163 48 87, e-mail: virtus12@yandex.ru

ОСОБЛИВОСТІ АНДЕРКЛАСУ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню андеркласу в Україні. За результатами статистичних і соціологічних досліджень визначені його чисельність, соціально-демографічний та етнічний склад, освітній рівень, статус зайнятості, ціннісно-нормативна система. На основі наведених даних виявлена специфіка андеркласу України у порівнянні з США та країнами Західної Європи.
Ключові слова: андерклас, бідність, маргінальність, нижчий клас.

Відновлення ринкових відносин в Україні в результаті неоліберальних економічних реформ 1990-х років кардинально змінило соціальну структуру суспільства. З одного боку, з'явилися нові соціальні групи та спільноти, зокрема велика національна буржуазія у вигляді олігархічної бізнес-еліти, а також різноманітні верстви середнього класу. З іншого боку, суттєво змінилися соціальне обличчя та класові позиції інтелігенції, робітничого класу, колишніх колгоспників. Зазначені трансформації відбувалися на фоні маргіналізації, люмпенізації та пауперизації більшості населення України. Одним з наслідків цих процесів стало значне поширення бідності та постання до того ще невідомої соціальної групи — андеркласу.

Слід зауважити, що проблема андеркласу в Україні знаходиться на узбіччі не тільки суспільно-політичного, але й наукового дискурсів. Більшість розвідок, присвячених соціальній структурі та стратифікації українського суспільства, фокусують увагу на вищому, середньому та робітничому класах. Теоретичні аспекти дослідження андеркласу в контексті культури бідності та маргіналізації населення представлені в публікаціях Г. В. Філя [1] та В. О. Мандибури [2], Н. В. Томчук-Пономаренко [3]. У низці аналітичних звітів Центру Разумкова демографічні, соціально-економічні та ментальні особливості андеркласу України розглядаються лише у зв'язку з вивченням відповідних специфічних рис середнього класу [4–6].

Наведені вище аргументи щодо суспільної та наукової актуальності обраної теми спонукали нас звернутися до її дослідження. Метою статті є аналіз особливостей андеркласу як окремої групи в соціальній структурі українського суспільства. Завдання дослідження полягають у тому, щоб: 1) визначити відмінності андеркласу від інших груп, які знаходяться на нижніх щаблях суспільної ієрархії; 2) проаналізувати динаміку чисельності андеркласу в Україні; 3) визначити соціальний склад та джерела поповнення андеркласу; 4) виявити особливості ціннісно-нормативної системи представників андеркласу.

У масовій свідомості андерклас ототожнюється з індивідами, які живуть у бідності та зазнають різноманітних позбавлень. Наскільки ця думка відповідає реальності і як співвідносяться такі явища, як бідність та андерклас?

Насамперед зауважимо, що поняття андерклас було введено в науковий обіг у 1963 році шведським економістом Г. Мюрдалем, який визначив його як «уражений у своїх інтересах клас, що складається з безробітних, непрацевдатних і зайнятих неповний робочий день осіб, які більшою або меншою мірою безнадійності віддалені від суспільства в цілому, не беруть участь в його житті та не поділяють його прагнень і успіхів» [7, с. 21]. Згодом К. Аулетта та Ч. Мюррей додали до його складу представників соціального дна (underworld): наркоманів, алкоголіків, секс-працівниць, безхатченків, злочинців, матерів-одиначок, дітей вулиці тощо. Спільним для всіх них є відсутність постійної роботи, існування за рахунок соціальної допомоги (що породжує утриманські настрої) або / та незаконних доходів, а також здебільшого антисоціальний спосіб життя. Отже, як бачимо, насправді далеко не всі бідні становлять андерклас, особливо це очевидно для України, де доволі поширеним явищем стала бідність працюючого населення.

Андерклас є продуктом розвитку суспільства інформаціонального капіталізму, яке набуло глобального масштабу. Для його представників характерна відсутність основних видів капіталу — економічного, культурного, людського, соціального, політичного, — що робить їхні соціальні позиції надзвичайно крихкими та вразливими, а самих їх соціально виключеними та знедоленими особами. Таке становище зумовлене значними масштабами маргіналізації та люмпенізації. З огляду на це, на наш погляд, доречно провести аналогії між сучасним андеркласом та пролетаріатом ХІХ століття. Цікаво, що В. Зомбарт описував тодішніх пролетарів крізь призму втрат та позбавлень, яких вони зазнали, залучившись до капіталістичної системи. Андерклас, як у свій час і пролетаріат, не має доступу до благ і здобутків суспільства, він знаходиться поза межами пануючої культурно-нормативної системи. Більше того, якщо зважати на думку Ф. Броделя, що суспільство — це завжди ієрархія, то андерклас випав з системи ієрархій, перетворившись, таким чином, не на дно суспільства, а на не-суспільство.

Чи існує андерклас в Україні і в чому полягає його специфіка? Справа в тому, що існування андеркласу на пострадянському просторі залишається дискусійним питанням. Частина науковців уникає цієї дефініції, замінюючи її поняттям нижчий клас. Інші доходять висновку, що такого андеркласу, який був виявлений та описаний у США в 1960–1980-ті роки, на пострадянському просторі в 2000-ні роки не існує. Авторська позиція полягає у тому, що поняття нижчий клас у тому значенні, в якому воно зазвичай використовується при дослідженні соціальної структури українського соціуму (трикласова модель — вищий, середній, нижчий класи), не є тотожним поняттю андерклас. Крім того, безсумнівно, особливості суспільних відносин в Україні зумовлюють специфіку україн-

ського андеркласу, роблять його несхожим на андерклас в Західній Європі та США.

На відміну від країн, які становлять центр капіталістичної світ-системи, де частка андеркласу не перевищує 5 % громадян, в Україні через масштабні процеси маргіналізації, пауперизації та люмпенізації населення андерклас є доволі численною спільнотою. Його чисельність можна визначити на основі побічних даних. Зокрема, за результатами опитувань Центру Разумкова у трикласовій моделі соціальної структури третина громадян ідентифікує себе з нижчим класом (див. рис. 1).

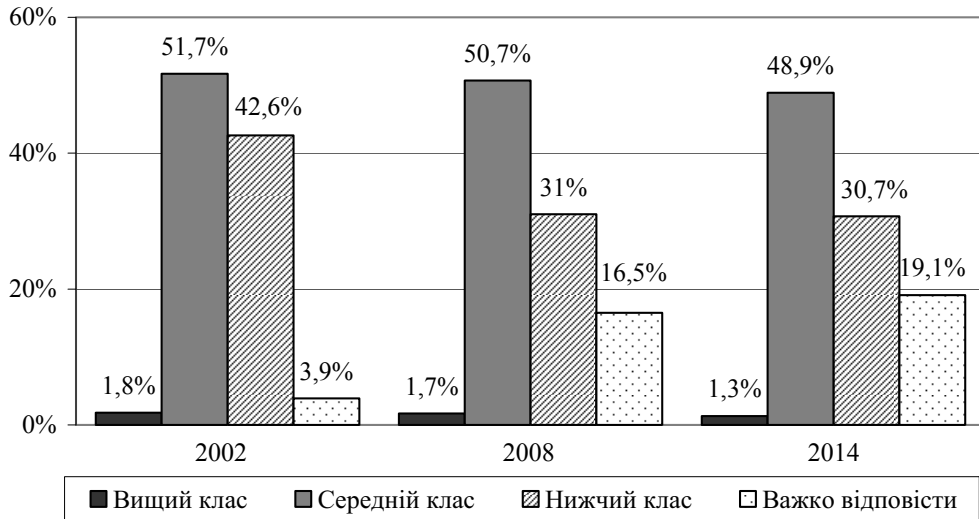

Рис. 1. Соціальна структура українського суспільства за трикласовою моделлю в 2002–2014 роках [8]

Більш точну частку представників андеркласу можна виявити завдяки чотирикласовій моделі. У такому випадку до нижчого класу зараховують себе 21,3 % громадян, причому цей показник протягом останніх років залишається незмінним (див. рис. 2).

Такі ж дані щодо частки сукупного нижчого класу містяться в результатах опитування, проведеного на початку 2014 року Київським міжнародним інститутом соціології. Відповідаючи на відкрите питання про класову приналежність, 13 % респондентів віднесли себе до нижчого класу, а ще 9 % — до бідних та злидених [9, с. 69].

Спираючись на дані Центру Разумкова, з андеркласом можна ототожнювати не весь нижчий клас, а лише його ядро, тобто осіб, які віднесли себе в три- та чотирикласовій моделях до нижчого класу, в інтегральній самооцінці суспільного становища позначили свою позицію 7–10 сходинками, а на питання про рівень добробуту обрали відповіді: «Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти» або «Вистачає на харчування і придбання необхідних недорогих речей». У 2008 році таким критеріям відповідав кожний сьомий респондент, або

14,3 % загалу [10, с. 8–9]. Зауважимо що цей показник суттєво не відрізняється від частки андеркласу в Росії — 14 %, Болгарії — 12,1 %, Польщі — 22,2 %, [11, с. 30; 12, р. 390].

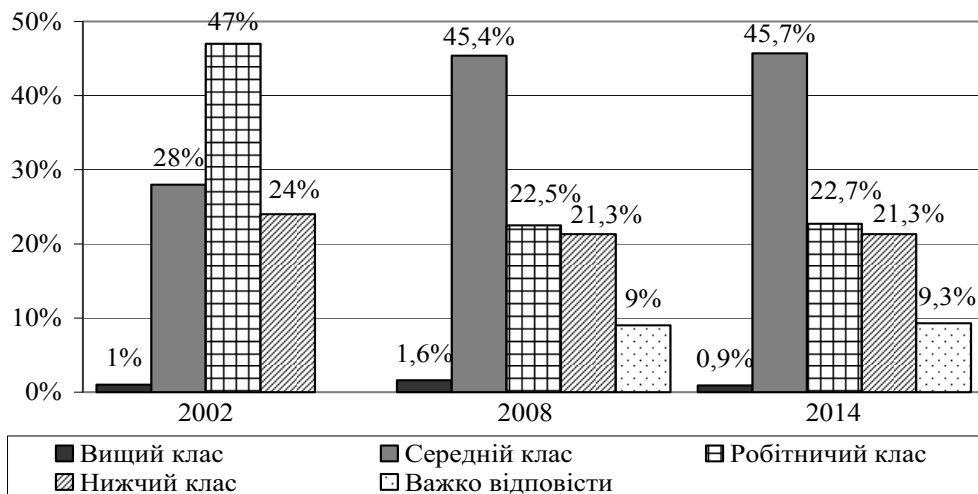

Рис. 2. Соціальна структура українського суспільства за чотирикласовою моделлю в 2002–2014 роках [6, с. 6]

За соціально-демографічним структурою та освітнім рівнем ядро нижчого класу суттєво відрізняється від інших груп населення. Зокрема, у його складі чисельно переважають жінки, а також особи похилого віку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Статевікова структура населення України в 2008 році (у %) [10, с. 12]

	Стать		Вік, роки				
	Чоловіки	Жінки	18–29	30–39	40–49	50–59	Понад 60
Ядро нижчого класу	36	64	6,1	8,3	15	11,6	59
Ядро середнього класу	48,3	51,7	31	23,7	22,4	12	10,8
Усі опитані	44,7	55,3	22,5	17,4	19,2	13,8	27

Традиційно андерклас є найменш освіченою групою населення. У даному випадку стикаємося із замкненим колом, коли бідні умови життя не дозволяють отримати якісну освіту, а відсутність такої освіти консервує бідність, робить її спадковим явищем. Дійсно, тільки 4,1 % ядра нижчого класу України мали змогу дати гарну освіту своїм дітям. При цьому кожний одинадцятий (9,1 %) з них мав тільки початкову освіту, кожний шостий (16,9 %) — неповну середню освіту. У цілому ж освіту, вищу за повну середню, мали 38,9 % ядра нижчого класу, тоді як серед ядра середнього класу таку освіту мали абсолютно всі (див. табл. 2).

Таблиця 2

Освітній рівень населення України в 2008 році (у %) [10, с. 11]

Освіта	Ядро нижчого класу	Ядро середнього класу	Усі опитані
Вища	14,9	58,3	27,3
Незакінчена вища (3 курси і більше)	2,6	9,7	5,6
Середня спеціальна (технікум тощо)	21,4	32	26,1
Повна середня (10–11 класів)	23,7	–	17
СПТУ, ПТУ після 10–11 класів	8	–	10,2
Неповна середня (менше 10 класів)	16,9	–	7,1
РУ, ФЗУ, ПТУ після 7–8 класів	3,1	–	3,6
Початкова (менше 7 класів)	9,1	–	3
Важко відповісти	0,3	–	0,1

У визначенні чисельності та структури андеркласу в Україні можна спиратися не тільки на питання, пов'язані із самоідентифікацією індивідів. Результати статистичних обстежень також є цілком валідним джерелом інформації. Вище зазначалося, що далеко не всі бідні входять до андеркласу. На наш погляд, до андеркласу за критерієм матеріального добробуту варто зараховувати тих осіб, які одночасно потерпають як від монетарної, так і від деприваційної бідності. Таких у 2015 році було 11 % [13].

Вважаємо можливим визначити склад андеркласу України і за іншими критеріями, що дозволить з'ясувати його специфіку. Відомо, що за ознакою зайнятості він охоплює, насамперед, тривало безробітних осіб. У 2015 році 397,1 тис. осіб (24 % всіх безробітних) не могли знайти роботу більше 12 місяців. Зважаючи на соціально-економічну ситуацію в Україні, до андеркласу примикають (можуть примикати) 62,6 тис. працівників, які перебувають у відпустках без збереження зарплати, а також 742,1 тис. працівників, які з економічних причин переведені на неповний робочий день. Крім того, андерклас потенційно може складатися з працівників найпростіших професій — 3027,8 тис. осіб, які зазвичай отримують вдвічі меншу за середню по Україні зарплату і зайнятість яких має прекаріальний характер [14, с. 79, 119].

Поряд із зайнятими та безробітними до андеркласу можна віднести значну частину економічно неактивного населення. Зокрема такими є 106,3 тис. осіб, які зневірилися у тому, що зможуть знайти роботу, а також 113,5 тисяч тих, хто не знають, де і як її шукати, або вважають, що немає підходящої роботи [14, с. 170]. Проте найбільшу частку економічно неактивного населення становлять пенсіонери. Багато з них за станом здоров'я не мають змоги працювати і залежать виключно від державних соціальних трансфертів, сума яких доволі мала. Так, пенсію за віком, яка не перевищує мінімального розміру (1074 грн), отримують 839,9 тис. осіб, а пенсію до двох мінімальних розмірів — ще 7431,7 тис. осіб [15, с. 40].

Не можна не погодитися з думкою зарубіжних дослідників, які зараховують до андеркласу осіб з адиктивною та асоціальною поведінкою. Визначити їхню точну кількість доволі складно, отже маємо лише приблизні підрахунки. За оцінкою експертів, загальна чисельність споживачів

ін'єкційних наркотиків становить щонайменше 310 тис. осіб, хронічних алкоголіків — 700 тис. осіб. Крім того, в Україні нараховується близько 80 тисяч жінок комерційного сексу, 140–150 тисяч дітей вулиці, а також 500 тисяч дорослих безхатченків і безпритульних [16, с. 81, 126]. Таким чином, загальна чисельність усіх зазначених категорій перевищує 1,7 млн осіб.

У США та Західній Європі багато представників андеркласу належать до різноманітних расово-етнічних меншин. Така ситуація зумовлюється не тільки їхньою тривалою дискримінацією, але й територіально-просторовою сегрегацією. Перетікання заможного населення до передмість і відповідне територіальне переміщення туди високих за оплатою робочих місць призвело до того, що небілі громадяни ізолювалися в депресивних секторах економіки та в просторових локусах — етнічних «гетто». В Україні немає відвертої дискримінації та сегрегації за расово-етнічною ознакою. Чи не єдине виключення становлять роми (цигани), злиденне існування яких зумовлюється соціальною ексклюзією, численними деприваціями, а також прагненням до самоізоляції. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, в країні мешкало 48 тисяч ромів. Насправді їхня кількість набагато більше — за оцінками Ради Європи 120–400 тис. осіб [17].

Як і в інших країнах, бідність в Україні має тенденцію до концентрації в певних локусах, зокрема у сільській місцевості та в малих містах. За даними Центру Разумкова, у селах, селищах міського типу та в містах з населенням до 50 тис. осіб мешкало 68,4 % ядра нижчого класу (див. рис. 3). Але досі немає підстав стверджувати про формування суцільних ареалів цілковитої злиденності на кшталт нетрів або гетто, де мешкає виключно андерклас.

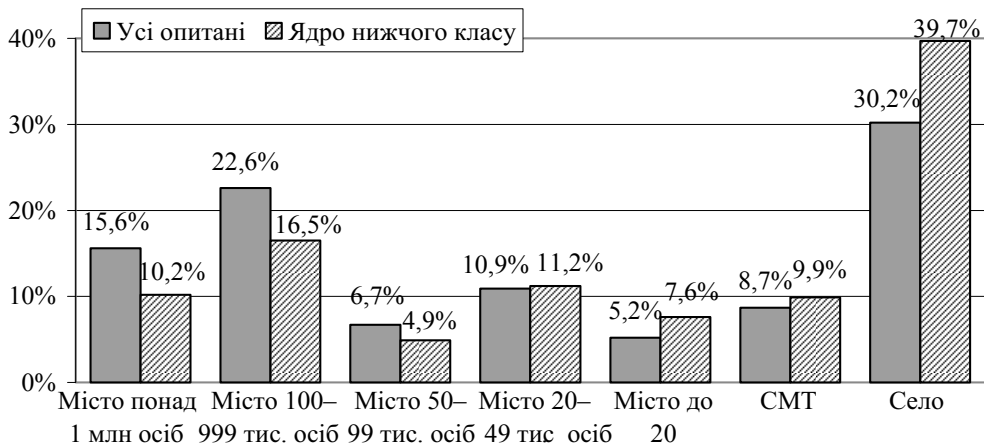

Рис. 3. Тип поселення ядра нижчого класу в Україні в 2008 році [10, с. 12]

Численні економічні та соціальні позбавлення, від яких потерпає андерклас, зумовили формування специфічної ціннісно-нормативної системи. Насамперед субкультури андеркласу властиві утриманські та патер-

налістські настрої. Серед ядра нижчого класу тільки 54,3 % прагнули добробуту за рахунок власної праці, а 37,8 % були впевнені в собі та в своїх силах, розраховували на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави [10, с. 9]. Більше того, на їхню думку, саме держава має забезпечувати всім громадянам хай не дуже високий, але пристойний рівень життя (46 %), люди мають бути рівними в матеріальному плані, не повинно бути багатих і бідних (43,7 %) [4, с. 45]. Утім перебільшувати значення перелічених вище якостей не варто. Розмір різноманітних видів соціальної допомоги в Україні доволі малий і не дозволяє працездатним особам існувати тільки за їхній рахунок. Отже, багато представників андеркласу займаються тими чи іншими видами трудової діяльності, зокрема у сфері неформальної зайнятості, і не є дармоїдами, які паразитують за рахунок суспільства.

Життя на межі фізичного існування не дозволяє задовольнити духовні потреби людини, призводить до її культурної деградації. Через брак коштів 78,9 % ядра нижчого класу не купували потрібні книги та не передплачували періодичні видання, а 82,5 % не мали змоги відвідувати театри, музеї та концерти [5, с. 21].

Економічне відчуження андеркласу, яке проявляється в бідності та злиднях, породжує інші форми відчуження. В ситуації духовного відчуження індивід або група зневіряється у власних силах і потенціалі, втрачає внутрішню свободу та здатність до саморозвитку. Тільки 83,9 % ядра нижчого класу зазначили, що володіють такими якостями, як самоповага та почуття власної гідності. При цьому 54 % вважали, що представники влади ставляться до них як до людей другого сорту. Усвідомлення безвихідності власного буття зумовлює різноманітні форми соціальної пасивності. Якщо серед ядра середнього класу прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації мали 80,5 % опитаних, то серед ядра нижчого класу таких було 19,5 % [10, с. 9; 4, с. 37].

В усіх країнах андерклас є політично відчуженою спільнотою. Низький культурно-освітній рівень, соціальна пасивність, гетерогенність (особливо за ознакою зайнятості) андеркласу заважають йогогуртуванню та створенню партій і громадських рухів, які б артикулювали та захищали його інтереси. Третина (33,4 %) ядра нижчого класу України вважає, що має таку рису, як громадянська активність, але залучені до активної громадської діяльності або є членами партій всього 1,1–3,2 %. При незначному інтересі до політики та політичного життя тільки чверть (28,5 %) ядра нижчого класу має стійкі політичні переконання. При цьому більше половини не підтримували дії центральних органів влади: Президента (56,3 %), Кабінету Міністрів (52,9 %), Верховної Ради (62,5 %), судів (55,5 %). З огляду на все зазначене цілком закономірно, що серед андеркласу частка прихильників демократичних цінностей є найнижчою — всього 35,2 % (див. табл. 3).

Події останніх років переконливо свідчать, що не варто переоцінювати політичну пасивність андеркласу. Його представники більше схильні вда-

ватися до неінституціоналізованих форм протесту: вуличні заворушення, насильницькі дії, захоплення адміністративних будівель тощо. Такі дії можуть здійснюватися під різноманітними політичними гаслами, але вони завжди ґрунтуються на прагненні знедолених звернути увагу на власні проблеми, продемонструвати свою суспільну значущість, миттєво покращити матеріальне становище.

Таблиця 3

Громадсько-політична активність населення України в 2008 році (у %) [4]

	Ядро нижчого класу	Ядро середнього класу	Усі опитані
Громадянська активність	33,4	62,4	53,2
Залучені до активної громадської діяльності	3,2	14,7	11,6
Цікавляться політикою	43,8	62,2	55
Постійно слідкують за подіями політичного життя України	37,8	43,5	41,1
Мають стійкі політичні переконання	28,7	41,6	36,9
Є членами політичної партії	1,1	4,4	4,7
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т. ч. від сваволі держави	35,2	67	54,7

Яскравим прикладом такої поведінки стали акції протесту на Сході України навесні 2014 року. Участь у них багатьох пенсіонерів, осіб без певних занять, напівкримінального елементу («гопники») скоріше була зумовлена не почуттями регіонального патріотизму / сепаратизму, а прагненням до миттєвого збагачення за рахунок платні за участь у мітингах, пікетах, захопленнях державних установ, а також завдяки грабункам та мародерству. Крім того, значна частина непрацевдатних громадян сподівалася на отримання високих соціальних гарантій в разі приєднання до Росії. Збройні формування на непідконтрольних українській владі територіях часто складаються з маргінальних осіб, які не мали або втратили роботу та стабільний дохід. Отже з'явилося порочне коло, коли, з одного боку, війна збільшує масштаби бідності та маргіналізації населення, а з іншого боку, позбавлені засобів існування представники андеркласу поповнюють лави незаконних збройних формувань, подовжуючи тим самим перебіг воєнного конфлікту.

Висновки. Застійний характер бідності в Україні супроводжувався маргіналізацією та люмпенізацією багатьох верств населення, що призвело до кардинальної зміни соціальної структури українського суспільства. Маємо підстави стверджувати, що вже наприкінці 2000-х років в Україні постав андерклас, склад якого є доволі строкатим: літні люди, тривало безробітні, особи з адиктивною та асоціальною поведінкою (наркомани, алкоголіки, секс-працівниці, безпритульні), окремі етнічні меншини (роми). Перелічені соціальні спільноти становлять 11–14 % населення, що втричі більше, ніж в Західній Європі та США, але майже така сама частка андеркласу зафіксована у Східній Європі та в Росії.

Андерклас не охоплює всіх нужденних, зокрема за його межами знаходяться бідні особи, зайняті трудовою діяльністю. Андерклас включає осіб, які не знайшли або втратили своє місце в сучасній структурі суспільства, у зв'язку з чим вони позбавлені основних видів капіталу: економічного, культурного, соціального, людського, символічного тощо. Більшість з них не мають вищої освіти, мешкають в основному у невеликих містах та селах, тобто в місцевості із відсталою та депресивною економікою. Утім, на відміну від західних країн, передчасно вести мову про компактне проживання андеркласу у відособлених від зовнішнього оточення міських гетто або нетрях.

Постійна дія об'єктивних структурних факторів, насамперед численні депривації та ексклюзії, призвела до формування субкультури бідності як особливої ціннісно-нормативної та світоглядної системи, в межах якої відбувається відтворення андеркласу. Андерклас України має такі типові для цієї групи соціально-психологічні риси, як утриманські та патерналістські настрої. Проте на відміну від західних країн невеликий розмір соціальних трансфертів змушує багатьох мати хоча б нестабільний підробіток, що в кінцевому рахунку зберігає окремі елементи трудової етики та позитивного ставлення до праці. У той же час андерклас є не тільки економічно, але й духовно та політично відчуженою спільнотою. Для таких людей властиві соціальна пасивність, апатія, зневіра у власних силах, низький рівень участі у суспільно-політичному житті та підтримки демократичних цінностей. Але саме андерклас бере активну участь у будь-яких заворушеннях, готовий підтримати будь-які політичні гасла, якщо з ними асоціює задоволення своїх матеріальних потреб.

Список використаних джерел і літератури

1. Філь Г. В. Андерклас та культура бідності: інтерпретація понять та теоретичні підходи // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2011. — № 4. — С. 30–36.
2. Мандибур В. О. Політико-економічні аспекти сучасної соціально-класової структури населення України // Економічна теорія. — 2010. — № 2. — С. 16–30.
3. Томчук-Пономаренко Н. В. Падіння рівня життя як чинник демографічної кризи в Україні // Економічний простір. — 2014. — № 90. — С. 106–119.
4. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7. — С. 30–45.
5. Биченко А. Український середній клас: уявлення та реальні ознаки // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7. — С. 14–29.
6. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. — 2014. — № 1–2. — С. 3–78.
7. Иноземцев В. Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах // Социс. — 2000. — № 8. — С. 18–27.
8. Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б? (2002–2014) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=333. — Назва з екрана.
9. Оксамитна С. М. Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства // Грані. — 2015. — № 1. — С. 67–72.
10. Міщенко М. Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7. — С. 5–13.

11. Тихонова Н. Е. Низшие классы в России (Теоретические и методологические предпосылки анализа) // *Общественные науки и современность*. — 2010. — № 4. — С. 26–36.
12. Domanski H. Is the East European «Underclass» Feminized? // *Communist and Post-communist Studies*. — 2002. — № 4. — Р. 383–394.
13. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за матеріалами вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2015 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/gdn/sdrsds/arh_sddtp.htm. — Назва з екрана.
14. Економічна активність населення України 2015: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. — К.: Державна служба статистики України, 2016. — 201 с.
15. Соціальний захист населення України: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. — К.: Державна служба статистики України, 2016. — 124 с.
16. Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2011. — 492 с.
17. An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 [Electronic resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/justice/policies/discrimination/docs/com_2011_173_en.pdf. — Title from the screen.

References

1. Fil', G. V. «Anderklas ta kul'tura bidnosti: interpretaciya ponyat' ta teorety'chni pidxody'» [Underclass and poverty culture: term interpretation and theoretical approaches] *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy* 4 (2011): 30–36.
2. Mandy'bura, V. O. «Polity'ko-ekonomichni aspekty' suchasnoyi social'no-klasovoyi struktury' naselennya Ukrayiny'» [Political and economic aspects of social and class structure in Ukraine] *Ekonomichna teoriia* 2 (2010): 16–30.
3. Tomchuk-Ponomarenko, N. V. «Padinnya rivnya zhy'ttya yak chy'nny'k demografichnoyi kry'zy' v Ukrayini.» [Fall of life level as a factor of demographic crisis in Ukraine] *Ekonomichny'j prostir* 90 (2014): 106–119.
4. Shangina, L. «Gromadyans'ka akty'vnist' ukrayins'kogo seredn'ogo klasu.» [Public activity of the Ukrainian middle class] *Nacional'na bezpeka i oborona* 7 (2008): 30–45.
5. By'chenko, A. «Ukrayins'ky'j serednij klas: uyavlennya ta real'ni oznaky'» [Ukrainian middle class: perception and actual signs] *Nacional'na bezpeka i oborona* 7 (2008): 14–29.
6. «Serednij klas v Ukrayini: zhy'ttyevi cinnosti, gotovnist' do asociaciyi i prosuvannya demokraty'chny'x norm i standartiv (Anality'chna dopovid' Centru Razumkova).» [Middle class in Ukraine: life values, readiness for association and promotion of democratic norms and standards (Razumkov Center analytical report)] *Nacional'na bezpeka i oborona* 1–2 (2014): 3–78.
7. Inozemtsev, V. L. «Klassovyy aspekt bednosti v postindustrial'nykh obshhestvakh.» [Class aspect of poverty in postindustrial studies] *Sotsis* 8 (2000): 18–27.
8. «Yakshho ukrayins'ke suspil'stvo umovno podily'ty' na try' social'ni klasy', to do yakogo klasu Vy' sebe vidnesly' b? (2002–2014).» [Which class do you associate with if Ukrainian society would be divided into three classes? (2002–2014)] http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=333.
9. Oksamy'tna, S. M. «Samovy'znachennya gromadyan u social'nij strukturi ukrayins'kogo suspil'stva.» [The citizens' self-identification in the social structure of ukrainian society] *Grani* 1 (2015): 67–72.
10. Mishhenko, M. «Serednij klas: samovy'znachennya v social'nij strukturi suspil'stva.» [The middle class: self-identification in the social structure of society] *Nacional'na bezpeka i oborona* 7 (2008): 5–13.
11. Tikhonova, N. E. «Nizshie klassy v Rossii (Teoreticheskie i metodologicheskie predposylki analiza).» [Lower classes in Russia (Theoretical and methodological background of analysis)] *Obshhestvennye nauki i sovremennost'* 4 (2010): 26–36.
12. Domanski, H. «Is the East European «Underclass» Feminized?» *Communist and Post-communist Studies* 4 (2002): 383–394.
13. Samoocinka domogospodarstvamy' dostupnosti okremy'x tovariv ta poslug (za materialamy' vy'birkovogo opytuvannya domogospodarstv u zhovtni 2015 roku). [Household Self-Assess-

- ment of Availability Several Goods and Services] http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/gdn/sdrsd/arh_sddtp.htm.
14. Ekonomichna aktyvnist' naselelnya Ukrayiny' 2015: Staty'sty'chny'j zbirny'k. [Economic Activity of Population in Ukraine 2015: Statistical publication] Kyiv: State Statistic Service of Ukraine Press, 2016.
 15. Social'ny'j заху'st naselelnya Ukrayiny': Staty'sty'chny'j zbirny'k. [Social Protection of Population in Ukraine] Kyiv: State Statistic Service of Ukraine Press, 2016.
 16. Levchuk, N. M. Asocial'ni yavy'shha v Ukrayini u demografichnomu vy'miri: Monografiya [Asocial phenomenon in Ukraine in the demographical dimension: Monograph] Kyiv: Institute for Demography and Social Studies Press, 2011.
 17. An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 http://ec.europa.eu/justice/policies/discrimination/docs/com_2011_173_en.pdf.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2016

Струченков А. В.

кафедра философии и социологии
Макеевского экономико-гуманитарного
института, ул. Якира, 9, кв. 49, г. Кривой Рог, 50074, Украина

ОСОБЕННОСТИ АНДЕРКЛАССА В УКРАИНЕ

Аннотация

Статья посвящена исследованию андеркласса в Украине. По результатам статистических и социологических исследований определены его численность, социально-демографический и этнический состав, уровень образования, статус занятости, ценностно-нормативная система. На основе приведенных данных выявлена специфика андеркласса Украины по сравнению с США и странами Западной Европы.

Ключевые слова: андеркласс, бедность, маргинальность, низший класс.

Struchenkov O. V.

the Department for Philosophy and Sociology of Makivivka Institute of Economics and Humanities, 9 Yakira str, fl. 49, Kryvyj Rig, 50074, Ukraine.

PECULIARITIES OF THE UNDERCLASS IN UKRAINE

Abstracts

The article is dedicated to the study of the underclass in Ukraine. The analysis of the scientific literature and results of sociological researches can lead to the following conclusions. The marginalization of a considerable part of the population and a situation with permanent poverty caused the formation of the underclass in Ukraine. The structure of the underclass is different: elderly people, unemployed, people with addictive and asocial behavior (drug addicts, alcoholics, sex workers, homeless), separate ethnic minorities (Gypsies). All of them make 11–14 % of the population that is three times more than in the USA and Western Europe.

Quite numerous categories of the poor working people in Ukraine don't fit the underclass. The underclass includes all people who haven't found or have lost the place in the social structure of the society. All of them are deprived from the main types of the capital: economical, cultural, social, human, symbolical. Most of representatives of the underclass have no higher education; they live in towns and villages, i.e. in areas with backward and depressed economy. But unlike the western countries Ukrainian underclass doesn't live in the isolated city ghettos.

The underclass is characterized by the dependant and the paternalistic moods. But the small rate of the hardship allowance in Ukraine makes many people have at least an unstable side job. Social passivity, apathy, low level of participation in political life and supports of democratic values is the characteristic features of the underclass. But the underclass takes an active part in any conflicts; it is ready to support any political slogans if it is associated with the satisfaction of the material requirements.

Key words: underclass, poverty, marginalization, lower class.

УДК 316.346.32-053.2:343.345-058.862:316.723

Мунтян І. В.

соискатель ученой степени кандидата социологических наук
кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального
университета имени И. И. Мечникова,
к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина
e-mail: Muntian_irina@mail.ru

**СУБКУЛЬТУРА БЕСПРИЗОРНИКОВ В СОВРЕМЕННОМ
СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ**

На основе эмпирического материала, полученного в ходе проведения включенного наблюдения и интервью, представлено социокультурное пространство беспризорных детей. Особое внимание уделяется деталям повседневной жизни беспризорных детей г. Одессы, что позволило увидеть и понять общий контекст субкультуры беспризорных детей, определить, как сами дети позиционируют себя в обществе и соответственно как к нему относятся. На основании анализа литературы представлены сущностные признаки субкультуры детской беспризорности, ее основные функции, выделены основные проблемы исследования данной категории детей.

Ключевые слова: детская беспризорность, субкультура, социальная интеграция.

Детская беспризорность — социокультурный феномен, который возникает во время острых политических, социально-экономических кризисов, сопровождавшихся войнами, революциями, стихийными бедствиями, большими потерями населения и др. В современном обществе детская беспризорность обусловлена экономическими кризисами, бедностью, семейным неблагополучием. В результате всех этих причин дети — вынужденно или добровольно — оказываются на улице.

Явление детской беспризорности однозначно свидетельствует о кризисном состоянии общества на всех уровнях — от семьи до государственных институтов. Отвергнутые семьей, обществом, лишённые социальных ресурсов, устойчивых связей, без элементарных социальных навыков и ценностей, эти дети оказываются в абсолютно безнадежной ситуации. Жизнь в стенах родного дома в нередких случаях невыносима, государственные учреждения не имеют существенного влияния на благополучное жизнеустройство несовершеннолетнего и фактически не способствуют налаживанию взаимоотношений в семье ребенка для дальнейшего его возвращения. А потому улица становится единственным местом, где дети находят поддержку среди тех, кто оказался в аналогичной ситуации. Улица для несовершеннолетнего является тем альтернативным миром, в котором детские сообщества создают специфические нормы поведения, позволяющие выживать в данных условиях. Это место, где каждый ребенок имеет свой собственный источник дохода, карьерную мобильность и др. Вырабатывая свои специфические наборы ценностей и норм, дети вступают в сложное

взаимодействие друг с другом и теми ценностями, которые существуют в социуме. Дети делят мир на «своих» и «чужих», на «мы» и «они». Находясь длительный период времени на улице, будучи предоставленными сами себе и выживая за счет средств, полученных, как правило, незаконным путем, беспризорные дети формируют особую субкультуру, жизненную философию и набор ценностей, противоречащих цивилизованным нормам жизни. У этих детей особый стиль мышления, свои идеалы, ценности, чуждые для социума.

В целях выработки собственной позиции к исследуемой теме проанализированы труды, посвященные изучению субкультуры как некоего социокультурного пространства, в рамках которой в качестве подсистемы детской субкультуры выделяется субкультура беспризорных детей. Это работы С. Н. Майоровой-Щегловой, С. Ю. Митрофановой, Н. А. Победы, Е. В. Девятовой, С. И. Левиковой, Д. В. Громова и С. А. Стивенсон.

Детская беспризорность в современных условиях характеризуется возникновением особого, созданного детьми, пространства, состоящего из групп детей, которые живут на улице длительный период времени, имеют свою систему взглядов, ценностей, правил организации повседневной жизни. Сегодня мы можем говорить об адаптации детей к улице и формировании собственной субкультуры беспризорных детей. Возникает ситуация, когда дети данной категории остаются ненужными для родных родителей или лиц, их заменяющих, для государства и общества в целом; вместе с тем у самих детей отсутствует ориентация на достижение успеха в таком обществе, оно для них безразлично, у них свой микромир, со своими нормами и ценностями.

В настоящее время существует комплекс сложившихся социокультурных факторов (низкий уровень культуры, ослабление семейных устоев, изолированность, замкнутость детей и т. д.), детерминирующих появление субкультуры беспризорности как явления и беспризорного ребенка как действующего лица данного явления. Личность беспризорника формируется и развивается по законам и нормам субкультуры, в которой он оказался.

Анализ работ, посвященных анализу субкультуры, позволил выделить следующие сущностные признаки субкультуры беспризорных детей:

– субкультура беспризорников представляет собой социальную общность, каждый представитель которой сам причисляет себя к ней, то есть идентифицирует себя с ее членами;

– вхождение ребенка в субкультуру беспризорников означает принятие ее норм, ценностей, манер, практик, а также внешних атрибутов принадлежности к данной субкультуре;

– как правило, субкультура беспризорных детей возникает вокруг некоего «центра», который является или инициатором тех или иных инноваций, или выразителем образа жизни, отношения к тем или иным общественным явлениям;

– центр формирует мировосприятие данной группы и закрепляет его в «крылатых» выражениях, лозунгах, возможно, в каких-то текстах, объясняют ценности данной группы. Если то, что делает «центр», привлекает

внимание детей, то вокруг него появляется группа последователей, и данная субкультура начинает распространяться в количественном измерении;

– значимые для субкультуры беспризорных детей идеи и ценности находят внешнее воплощение в обязательных для ее членов символике и атрибутах группы, благодаря чему беспризорники выделяют «своих» и «чужих». Эта символика и атрибутика «работает» на объединение и сплочение группы, позволяет детям демонстрировать и отстаивать свою позицию во внешней среде;

– особенностью субкультуры детской беспризорности является то, что она, с одной стороны, связана с миром детства, а с другой — с преступным (криминальным) миром. Негативные нормы и ценности закрепляются на всю жизнь и становятся основой преступного поведения.

Субкультура беспризорных детей выполняет ряд других социальных функций, не осуществляемых или осуществляемых в недостаточной мере формальными социальными институтами (семья, школа и др.), а именно:

– интеграции в сообщество беспризорных детей путем представления неформальных правил поведения;

– регуляции взаимодействий между детьми, оказавшимися в аналогичных жизненных обстоятельствах;

– адаптации к новым социальным условиям (в данном случае речь идет об условиях улицы);

– удержания образца через трансляцию норм и собственное воспроизводство;

– целедостижения, когда с помощью ее удовлетворяются потребности в признании, завоевании статуса.

Посредством субкультуры беспризорные дети удовлетворяют потребности в:

– изоляции от взрослых;

– близости, интимности за пределами семьи;

– самостоятельности.

Сложный мир социума беспризорных, который существует на наших улицах, фактически не может быть наблюдаемым. Их группы являются закрытыми для остальных представителей общества, в том числе и для научных исследователей. Фрагментарные исследования детской беспризорности в общем виде позволяют охарактеризовать этот феномен. В существующей практике внимание исследователей акцентируется, как правило, на отдельных моментах проблемы беспризорности: определяются социально-демографические характеристики беспризорников, причины, по которым дети оказались на улице, характеристики семьи, в которой они находились до момента попадания на улицу, описывается асоциальное поведение несовершеннолетних и т. д. Однако до сих пор отсутствует целостное представление о природе данной проблемы, факторах, ее детерминирующих, особенностях развития детских уличных группировок. Для большинства исследователей условия жизнедеятельности беспризорников на улице, особенности взаимодействия как внутри группы, так и с другими социальными группами и институтами общества, иерархия отношений, внутрен-

ние законы, которым подчиняются беспризорные дети, способы получения средств к существованию, характер связей с членами семьи, ценностные ориентации, перспективы включения в систему общественных отношений т.д. остаются неизвестными.

Раньше мы могли наблюдать в повседневной жизни за этой категорией детей, сегодня жизнь беспризорников скрыта от нас. Некоторых из них невозможно идентифицировать в толпе. Беспризорники могут быть включены в организованные криминальные группировки, тем самым обеспечивая себе карьерную мобильность, поддержку и т. д. Как отмечает Светлана Стивенсон, в 90-х годах лидеры и авторитеты криминальных группировок стремились к легализации. Каким образом им это удается? Предоставляя услуги сотрудникам государственных организаций по уходу от налогов, отмыванию денег и так далее, они приобретают определенный социальный капитал, выстаивают не только деловые, но и личные отношения. Таким образом, члены верхушки бандитской элиты, среди которых возможно и бывшие беспризорники, прекрасно вписывались в общую элиту. Они успешно становились совладельцами предприятий и постепенно легальными бизнесменами [5].

С другой стороны, мы можем наблюдать исчезновение беспризорных детей с улиц города. Если ранее они десятками толпились на вокзалах, рынках, то сегодня их можно встретить крайне редко. Многих определили в приюты, интернаты, откуда они ушли во взрослую жизнь, а кто-то так и остался на улице, достигнув совершеннолетия и пополнив ряды местных лиц без определенного места жительства. Данный факт находит свое подтверждение и в одесских СМИ.

Сегодня все больше появляется оснований говорить об адаптации детей к улице. Основанием для такого заключения является содержательный анализ документального фильма о беспризорных детях Одессы, новостных репортажей одесского телевидения по указанной проблематике, личных сочинений и рассказов беспризорников.

Недоступность объекта исследования обуславливает ограниченность методов социологического исследования при изучении данного явления. При анализе феномена детской беспризорности как субкультуры мы использовали качественные методы исследования, такие как наблюдение (видео-запись) и интервью. В ходе исследования большое внимание уделялось деталям повседневной жизни беспризорных детей г. Одессы, что позволило увидеть и понять общий контекст субкультуры беспризорных детей, определить как сами дети позиционируют себя в обществе и соответственно как к нему относятся. В видеосюжетах и в ходе интервью беспризорникам предлагалось высказывать свои суждения в свободной форме.

В ходе исследования нами было установлено, что причины беспризорности лежат внутри семьи. Чаще всего поводом ухода ребенка из семьи на улицу выступала неблагополучная ситуация в семье. Обобщая высказывания беспризорных детей и молодых людей из числа бывших беспризорников в видеоматериалах и в ходе проведения интервью, можно утверждать, что, как правило, данная ситуация являлась результатом девиантного по-

ведения родителей. Уход ребенка на улицу стал протестом тем взаимоотношениям, которые существовали в семье. В кругу семьи ребенок чувствовал себя ненужным, лишним. Упоминания о фактах насилия родителей, лиц, их заменяющих, свидетельствуют также о страхе ребенка, который боялся оставаться в родительском доме. По словам респондентов, семейный конфликт, как правило, сопровождающийся материальными трудностями, приводил к тому, что они вынуждены были искать более привлекательные условия для проживания и приемлемые сообщества. Именно с этими другими сообществами ребенок связывал свои перспективы и надежды относительно решения семейных проблем. **Виктор (26 лет):** «А чего ты убежал из дома? — Мне не нравилось. Там пьют постоянно. Я с друзьями убежал».

Во взаимоотношениях между родителями и беспризорными детьми не прослеживаются привязанность, внимание, уважение ни с одной, ни с другой стороны. Очевидно, что родители беспризорных детей не являются для них авторитетными личностями. С другой стороны, сами родители не обеспокоены тем, где находятся их дети и как они живут. Ценностные ориентации таких родителей по мнению российского исследователя А. Н. Елизарова, связаны с внесемейной активностью, «отсюда поиск родителями из неблагополучных семей социальных контактов в группе себе подобных, что нередко связано со скатываем в алкоголизм» [1].

Интервью с беспризорными детьми и молодыми людьми из числа бывших и настоящих беспризорников показали, что такие факторы, как бедность, потеря жилья не являлись главной причиной ухода из семьи. Это дает основание предполагать, что данные факторы являются более значимыми при анализе причины неблагополучия родителей. Респонденты рассказывали о материальных трудностях семьи, но они не осознаются ими как самостоятельные, а скорее являются следствием нерационального расхода семейного бюджета из-за алкоголизма родителей.

Кроме первичных (семейных) причин беспризорности, следует отметить и вторичные — неудовлетворительная работа социальных учреждений, в которые попадали дети после того, как их родители были лишены родительских прав.

В рассказах респондентов упоминались неоднократные попытки бегства детей из социальных учреждений. Среди этих попыток были такие, которые приводили к длительному нахождению ребенка на улице. Причина бегства объяснялась стремлением к свободе, большей самостоятельности. **Анатолий (20 лет):** «Меня как-то влекла улица и все. Не знаю. Это не объяснить. Просто ты свободен. Никто тобой не орудует. Делаешь так, как ты считаешь нужным, и все. Это урок выживания, одним словом».

В ситуации, когда дети оказываются предоставленными самим себе, они начинают искать любые способы включения в общество. Имея сложные взаимоотношения в семье, ребенок вынужден примыкать к тому или иному объединению, автоматически принимая систему его норм и ценностей, которая не всегда оказывается социально положительной. Как результат, начинают формироваться низовые «солидарности» беспризорных детей, в кругу которых отличают «своих» от «чужих». Данное различие

происходит как следствие вызова сложившейся жизненной ситуации. Возникают группы беспризорных детей, занимающие определенные территории города.

Группы беспризорников являются закрытыми и относительно обособленными как от общества в целом, так и от сверстников. Замкнутость объединений беспризорных детей обеспечивает возникновение своих норм, ценностей, целей, интересов, каких-либо групповых мотивов и потребностей. Как сообщили респонденты, группировки беспризорников состоят из трех человек и более. Группа оказывает сильное влияние на детей улицы, удовлетворяя их потребность в признании, принадлежности и защите. Они обычно бывают однородными относительно пола и возраста.

Беспризорные дети часто помогают друг другу выжить. Они объединяются, создавая сеть эмоциональной и материальной поддержки. Их группировки могут включать как простой круг друзей, так и четко организованную сеть. Опытные дети учат новичков выживанию. Члены группы делятся деньгами, едой, одеждой, приютом, наркотиками, обмениваются информацией.

Среди мест локализации беспризорников места, не пригодные для существования, — подвалы, стройки, заброшенные помещения, люки и т. д. Среди тех, с кем приходилось беспризорным детям жить на улице, — лица, имеющие криминальное прошлое или настоящее. С их помощью и в соучастии с ними дети приобретали опыт добычи средств к существованию, как правило, нелегальным путем. Находясь в их среде, ребенок примеряет на себя их роли, манеру поведения и стиль жизни, что также накладывает отпечаток на его собственное поведение и организацию повседневной жизни.

Повседневная жизнь беспризорных детей сводится к поиску еды, одежды, обуви и развлечений. Как показывает практика, в период нахождения на улице они не посещают школу. Почувствовав свободу, они организуют свою повседневную жизнь по своему усмотрению, где нет контроля и критики со стороны взрослых, где свои правила выживания и свои, разделяемые с другими детьми, правила поведения. Как результат, благодаря поддержке детей, уже имеющих опыт пребывания на улице, ребенок адаптируется к условиям улицы.

Для детей, живущих на улице, характерно наличие собственных карманных денег. В большинстве случаев они зарабатываются нелегальным путем. Среди основных источников добывания средств — воровство, нелегальная торговля, попрошайничество и т. д.

Беспризорные дети часто вовлекаются в противозаконную деятельность как самостоятельно, так и с помощью взрослых. Они могут заниматься воровством, распространением наркотиков, мошенничеством, участвовать в уличных драках, делая это как самостоятельно, так и в группе с другими детьми. **Анастасия:** *«Воровала на «7 км». Мы ходили там толпой, то где-то кошелек сворует, то вещи. Один отвлекает, другой — ворует».* В рассказах молодых людей из числа бывших и настоящих беспризорников упоминаются случаи вовлечения детей в поле зрения организованной преступности, представители которой используют как беспризорных де-

тей, так и «вчерашних» беспризорников для распространения наркотиков и другой незаконной деятельности. Представители данных преступных группировок могут рассматривать их в качестве дешевой или бесплатной рабочей силы. **Влад (22 года):** *«Раскладываю закладки. Заскладываю наркотики. Но я не употребляю. Употребляю только траву. И хорошо, что я устроился на такую работу. Потому что, если я суну туда свое лицо, то меня могут вывести на поле и где-то прип...ть, за то что я засовываюсь в то, что я раскладываю. Если я в товар засуну свой нос».* Таким образом, беспризорники становятся объектом интереса самой активной части теневого сектора общества — криминалитета.

Многие дети, попадая на улицу, по рассказам респондентов, начинали употреблять психотропные вещества и со временем попадали в наркотическую, токсическую зависимость. Наркотические вещества, распространенные среди детей улицы, обычно являются самыми дешевыми. Как правило, попробовав один вид наркотиков, ребенок переходил на более тяжелый препарат.

Под воздействием наркотиков беспризорные дети могут подвергать себя и другим опасностям. Речь идет о попытках совершения суицида. На руках некоторых беспризорников были видны шрамы, свидетельствующие о попытках самоубийства. В состоянии аффекта молодые люди не контролируют свои действия. По словам респондентов, основной причиной суицида стало разочарование, состояние аффекта, нежелание жить и др.

Результаты проведенного анализа позволяют сделать вывод о том, что в настоящее время в украинском обществе у беспризорников сформировалась своя особая субкультура, которая проявляется в специфических манерах поведения, языке, системе взглядов на жизнь. Субкультура детей-беспризорников является продуктом борьбы за существование. Уличные группировки детей коллективно вырабатывают ответы на коллективные проблемы. Попадая на улицу, они компенсируют свое отчуждение от школы, семьи, других социальных институтов, социума в целом в уличных группировках и конструируют себя в качестве хозяев территории. Улица дает временное пристанище для ребенка, но вместе с тем она таит и угрозу для его жизни.

Список использованных источников и литературы

1. Тітллей М. Новий підхід до теорії молодіжної субкультури / Марк Тітллей // *Ї: незалежний культурологічний часопис*. — 2002. — № 24. — С. 109–127.
2. Стивенсон С. А. Барышня и хулиганы [Электронный ресурс] / С. А. Стивенсон. — Режим доступа : <http://www.svoboda.org/content/article /27333667.html>. — Название с экрана.
3. Елизаров А. Н. Ценностные ориентации неблагополучных семей / А. Н. Елизаров // *Социс*. — 1995. — № 7. — С. 93–99.

Referencies

1. Tittlej M. Novy'j pidxid do teoriiy molodizhnoyi subkul'tury' / Mark Tittlej // *«Yi»*. *Nezalezhny'j kul'turologichny'j chasopy's*. — 2002. — # 24. — S. 109–127.

2. Sty'verson S. A. Vag'ishnya y' xuly'gany [Elektronnyj resurs] / S. A. Sty'verson. — Rezhy'm dostupa : <http://www.svoboda.org/content/article /27333667.html>. — Nazvany'e s ekrana.
3. Ely'zarov A. N. Cennostnye ogy'entacy'y' neblagopoluchnyh semej / A. N. Ely'zarov // Socy's. — 1995. — #7. — S. 93–99.

Стаття надійшла в редакцію 10.12.2016.

Мунтян І. В.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна

СУБКУЛЬТУРА БЕЗПРИТУЛЬНИКІВ У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Резюме

На основі емпіричного матеріалу, отриманого в ході проведення включеного спостереження та інтерв'ю, представлено соціокультурний простір безпритульних дітей. Особлива увага приділяється деталям повсякденного життя безпритульних дітей м. Одеси, що дозволило побачити і зрозуміти загальний контекст субкультури безпритульних дітей, визначити, як самі діти позиціонують себе у суспільстві і відповідно як до нього ставляться. На підставі аналізу літератури представлені сутнісні ознаки субкультури дитячої безпритульності, її основні функції, виділені основні проблеми дослідження даної категорії дітей.

Ключові слова: дитяча безпритульність, субкультура, соціальна інтеграція.

Muntian I. V.

Sociology Department of Social Sciences Institute of Odessa Mechnikov National University, r. 40, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, 65058 Odessa-58, Ukraine

SUBCULTURE OF THE STREET CHILDREN IN CONTEMPORARY SOCIO-CULTURAL SPACE

Summary

The sociocultural space of homeless children are analyzed on the basis of empirical material resulting from the participant observation and the interviews. Particular attention is paid to the details of daily life of Odessa street children, that allow to see and understand the overall context of the subculture of street children, identify how street children represent their position in society and therefore how treated to it. Essential features of the subculture of street children, the main features are represented on the analysis of literature. It is found main problems of the research of this category of children. It is difficult to predict the development of this phenomenon in modern society. The unsanitary conditions, disorderly sexual life, bad habits, drug abuse, invisibility of this phenomenon from government institutions in most cases lead to the death of kids. In most cases those kids who had survived on the streets cannot raise their social status. Because of the objective and subjective reasons young people who were street kids in the past join into society like marginal members, strangers in some cases keeping this problem until the end of life. Today the complex world of street children continues to exist in modern society. The results of the analysis lead to the conclusion that at the present time in the Ukrainian society street kids formed their own special homeless subculture, which is manifested in specific manners, language, system of values, norms, rules. Subculture of street children is a product of the struggle for existence.

Key words: street children, subculture, social integration.

УДК 316.647.5:323.1

Василюха О. В.

аспірант кафедри соціології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили,

вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, 54003, Україна,

тел.+38 066 0429932, e-mail vasilyuha.oksana@mail.ru

ЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

У статті проаналізовано поняття «толерантність», наведено сучасні наукові підходи до його розуміння, зокрема з погляду філософії, психології, соціології. Здійснено теоретичний аналіз і систематизовано основні підходи до визначення поняття «етнічна толерантність», зокрема в межах аксіологічного підходу, як особлива здатність особистості, як позитивне ставлення до «інакшості», як установче утворення. Виокремлено й проаналізовано компоненти етнічної толерантності: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Ключові слова: толерантність, етнічність, етнічна толерантність.

Сучасний світ під впливом глобалізаційних процесів стає все більш динамічним, активізується соціальна мобільність, посилюється міграція, зростає інтенсивність та складність взаємодії. Проте, незважаючи на ці процеси, етнічна толерантність залишається актуальною проблемою, що обумовлено насамперед бажанням етнічних груп зберегти унікальність та неповторність своєї культури. Адже суспільство як носій символічних культурних програм може відтворюватися й розвиватися тільки за умови збереження, взаємодії і прогресу таких його складових, як етноси, їхні мови та культури. Реальне прийняття різноманіття змушує сучасне суспільство відмовитися від будь-яких проявів нетерпимості і прагнути до цивілізованого вирішення конфліктних ситуацій, тобто йти до визнання й, у підсумку, до взаємної поваги й розуміння інших. Найважливіші перешкоди на цьому шляху — невігластво і зарозумілість, що можна вважати основними причинами виникнення стереотипів, упереджень, ненависті та дискримінації в культурному, релігійному, расовому й етнічному контекстах. Всі ці чинники актуалізують проблему толерантності, зокрема етнічної толерантності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми етнічної толерантності ґрунтуються на концептуальних засадах зарубіжних та вітчизняних соціальних теоретиків. Великий внесок у розвиток наукового знання у сфері толерантності зробили такі класики та сучасні представники соціологічної думки, як Н. Бердяєв, М. Вебер, Ф. Вольтер, Г. Гегель, Т. Гоббс, І. Л'їн, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, П. Сорокін, М. Уолцер, С. Хантінгтон, М. Хомяков та ін.

У свою чергу, сутність етнічної толерантності розкривається у дослідженнях В. С. Агеева, Л. О. Ази, В. Л. Арбеніної, В. Афанасьевої, Ю. В. Арутюняна, Ю. В. Бромлея, Л. М. Дробіжевої, В. Б. Євтуха, І. Ф. Кононова,

М. О. Мнацаканян, Н. Паніної, Т. Рудницької, Л. Солдатової, В. Тишкова, М. Шульги та ін.

Незважаючи на значну кількість публікацій, які стосуються феномену етнічної толерантності, необхідно зазначити, що вони здебільшого відображають психологічний, політологічний, філософський, етнологічний підходи. Крім того, недостатньо праць, які б демонстрували та розкривали соціологічний підхід до вивчення етнічної толерантності. Тому **метою роботи** є соціологічний аналіз концептуальних підходів до розуміння етнічної толерантності, теоретичне уточнення сутності поняття етнічної толерантності в соціологічному контексті.

Виклад основного матеріалу. У соціологічній традиції толерантність розуміється як вияв терпимості до чужих думок, вірувань, світоглядних уподобань, а отже визнання людиною права на власну думку, публічне її оприлюднення та доведення правомірності; спокійне, виважене ставлення індивіда до суджень інших людей. Толерантність є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного, суспільно-політичного устрою [1, с. 305].

У різних культурах тлумачення толерантності має дещо різні смислові відтінки, що зумовлено історичним досвідом народів. Наприклад, в англійській мові це поняття розуміється як «готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ»; у французькій — це «повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів»; в арабській — «м'якість, співчуття, терпіння»; у перській — «терпіння, терпимість, витривалість, готовність до примирення»; у китайській — «допущення, прояв великодушності стосовно інших» [10].

Відповідно до Декларації принципів толерантності, що затверджена ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року, толерантність визначається як єдність у різноманітті. Завдяки толерантності стає можливим досягнення миру, вона сприяє переходу від культури війни до культури миру [2], означає повагу, прийняття і визнання різноманіття культур у світі, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності. Толерантність передбачає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і затверджує норми, встановлені в міжнародних актах в області прав людини.

У сучасних соціогуманітарних науках склалися різні підходи до трактування поняття «толерантність». Так, з точки зору філософії, толерантність визначається як терпимість до іншого роду поглядів, звичаїв, звичок. Російський філософ В. Лекторський виділяє чотири можливих підходи до розуміння цього феномена, а саме: байдужість до існування різних поглядів і практик, оскільки останні розглядаються як неважливі перед обличчям основних проблем, з якими має справу суспільство; неможливість взаєморозуміння; поблажливості та розширення власного досвіду і критичного діалогу [6, с. 47].

У психології толерантність розуміється з позицій індивідуально-психологічних особливостей особистості, таких як відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу.

У соціології толерантність розглядається як соціальний феномен, який пов'язаний з методологічними підставами теорії соціальної дії. Соціологічне дослідження толерантності виявляє взаємозв'язок цього феномена з умовами ситуації (об'єктивна реальність) і суб'єктивними чинниками (суб'єктивна реальність), а також його належність усім компонентам системи соціальної дії, що включає такі підсистеми, як особистість, ситуація дії, самі акти соціальної дії та взаємодії. Розуміння толерантності в контексті теорії соціальної дії спирається на уявлення про те, що ця властивість належить усім елементам його структури: потребам, інтересам, знаходить своє втілення в ідеях (як проект руху до задоволення потреб), мотивах і цілях.

«Соціологічний енциклопедичний словник» подає дві дефініції терміна толерантність: 1) терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, думок, вірувань, 2) відсутність або послаблення реагування на несприятливі фактори, у разі зниження чуттєвості до їх дії [12, с. 332].

Дослідник П. Ніколсон визначає толерантність як здатність до милосердя, любові і характеризує її як чесноту, здатність не втручатись до думки або дії іншого, навіть якщо вони суперечать думці або діям суб'єкта толерантності і якщо останній не схвалює їх. Ознаками толерантності, за П. Ніколсоном, є такі: цінність, співіснування з усім інакшим, подолання насильства, терпимість, безконфліктність, визнання за іншими права на володіння істиною, активна позиція, основа для духовного зростання [8].

Сутність толерантності виявляється у визнанні рівності як суб'єкта так і об'єкта толерантності, що характеризується готовністю суб'єкта приймати соціокультурні відмінності об'єкта, що включають в себе зовнішні ознаки, висловлювання, особливості поведінки та інше.

Для аналізу толерантності на рівні суспільства, інститутів і груп виділяють основні сфери прояву толерантності: гендерна, вікова, освітня, расова, релігійна, географічна, міжкласова, політична, сексуально орієнтована, маргінальна тощо. Особливе місце у цьому переліку посідає етнічна толерантність, адже вона стосується сфери міжетнічної взаємодії, що потенційно може бути джерелом виникнення соціальної напруженості і конфліктів. Отже, етнічна толерантність постає специфічною формою толерантності.

Різноманітність поглядів та багатоаспектність поняття «етнічна толерантність», різнобічність її проявів ускладнюють систематизацію існуючих позицій, уявлень та визначень етнічної толерантності.

У сучасній соціології виділяються два погляди на розуміння сутності етнічної толерантності.

Перший погляд, якого дотримуються В. Тишков, І. Горський та ін., трактує досліджуване поняття як «повагу» і «невтручання». У цьому контексті російський дослідник В. Тишков визначає толерантність як «особистісну або суспільну характеристику, яка передбачає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище є багатовимірними, а значить, і погляди на

цей світ є різними і не можуть і не повинні зводитися до одноманітності або на чийсь користь» [9, с. 201].

Представники іншого погляду О. Істоміна, Г. Солдатова, В. Крисько, Н. Лебедева, Т. Стефаненко, Є. Шлягіна та ін. етнічну толерантність характеризують як «готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди» [12, с. 31]. У цьому контексті можна виокремити декілька підходів до визначення етнічної толерантності. Зокрема, з позиції аксіологічного підходу етнічна толерантність розглядається як частина системи цінностей. Так, на думку російської дослідниці О. Істоміної, етнічна толерантність забезпечує установку позитивної взаємодії з іншими національними формами культури, розширює коло особистісних ціннісних орієнтацій, які, як правило, виражаються в готовності або неготовності взаємодіяти з представниками інших національностей [4, с. 62].

Деякі науковці визначають етнічну толерантність як особливу характеристику, здатність. Наприклад, за Г. Солдатовою, це «інтегральна характеристика індивіда, що визначає його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем, з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації та розвитку позитивних взаємовідносин з оточуючим світом» [11, с. 251]. З позиції соціального теоретика В. Крисько, етнічна толерантність — це здатність людини проявляти терпимість до способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань [5, с. 385]. На думку дослідника, етнічна толерантність виявляється в різних критичних ситуаціях, супроводжується психологічною напруженістю.

Ще один підхід визначає етнічну толерантність через конкретні її прояви. Зокрема, на думку радянських дослідниць Н. Лебедевої, Т. Стефаненко, етнічна толерантність передбачає відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного сприйняття своєї власної. Н. Лебедева звертає увагу на те, що основою етнічної толерантності постає позитивна етнічна ідентичність, а негативні компоненти етнічної ідентичності призводять до етнічної нетерпимості [7, с. 13].

Доцільно також звернути увагу на розуміння етнічної толерантності як установчого утворення. Представники цього підходу, зокрема радянський етнолог Є. Шлягіна вважає етнічну толерантність складним установчим утворенням особистості, що виражається у терпимості до чужого способу життя, чужих звичаїв, традицій, інших думок та ідей [13, с. 29].

Розглядаючи етнічну толерантність як комплекс установок, що виявляються в ступені прийняття/неприйняття представників інших етнічних груп, дослідниця в галузі психології Ю. Івкова виділяє такі компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий [3, с. 55]. Когнітивний компонент розкриває знання про сутність основних складових міжетнічної толерантності. Емоційно-ціннісний компонент характеризується мотивацією необхідності шанобливих стосунків, соціальної відповідальності, подолання негативних стереотипів та відмови від упереджень і визначає

ся критерієм ціннісної настанови на потенційно культурну та толерантну людину — найвищу цінність світу. Поведінковий компонент відображає вже реалізоване та усвідомлене вміння керувати своїми вчинками й діяльністю, здатність до гуманної взаємодії з іншими людьми на основі знаходження відповідних засобів спілкування та розуміння особливостей їхнього «внутрішнього світу».

Висновки. Таким чином, на сьогодні поняття етнічної толерантності не має загальноприйнятого визначення, не склалося загально визнаного і єдиного розуміння її сутності, природи і характеристик. Однак серед авторів переважають такі підходи до сутності етнічної толерантності: етнічна толерантність як установка, як цінність, як риса національного характеру, як характеристика людини. Незважаючи на різноманіття характеристик, які надають різні автори поняттю етнічної толерантності, все ж з них можна виділити ті, що найчастіше зустрічаються: терпимість до інакшості, цінностей, до чужого способу життя, традицій, культури, звичаїв, думок; готовність до конструктивної взаємодії; повага до представників інших етнічних груп; здатність проявляти терпіння; позитивне ставлення до власного і інших народів; активна позиція встановлення взаєморозуміння і взаємоповаги; позитивна взаємодія з іншими етнічними групами.

З урахуванням сучасної політичної ситуації та соціальних умов, формування етнічної толерантності є важливим завданням розвитку нашого суспільства, вирішення якого необхідне не тільки для розвитку, але й для збереження суспільства.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому планується проведення емпіричного дослідження особливостей етнічної толерантності на основі виділених трьох компонентів.

Список використаної літератури

1. Біленький Є. А., Козловець М. А. Соціологія: словник термінів і понять. — К.: Кондор, 2006. — 372 с.
2. Декларація принципів толерантності : (Генеральна конференція ЮНЕСКО від 16.11.1995) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
3. Иванова Н. Л. Идентичность и толерантность: соотношение этнических и профессиональных стереотипов // Вопросы психологии. — 2004. — № 6. — С. 54–63.
4. Истомина О. Б. О типах этнической идентичности // Социологические исследования. — 2011. — № 11. — С. 61–65.
5. Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии. — СПб.: Питер, 2003. — 416 с.
6. Лекторский В. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. — 1997. — № 11. — С. 45–54.
7. Лебедева Н. М. Этническая и кросс-культурная психология. — М.: МАКС Пресс, 2011. — 424 с.
8. Николсон П. Толерантность как моральный идеал [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.jourf.narod.ru/piternikolson
9. Тишков В. А. О толерантности [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/lekcii/n52_o_priro.html#1
10. Толерантність різними мовами : матеріали Відділу освіти [Електронний ресурс]: — Режим доступу : <http://osvita-selid.ucoz.ua/load>

11. Толерантность и культура межнационального общения / под ред. Е. А. Журавлевой, В. В. Шалина. — Краснодар: Просвещение-Юг, 2009. — 307 с.
12. Осипов Г. В. Социологический энциклопедический словарь. — М.: Норма, 1998. — 480 с.
13. Шлягина Е. И. Методы исследования этнической толерантности личности // Методы этнопсихологического исследования. — 1993. — № 6. — С. 28–54.

References

1. *Bilen'kyy, Ye.* Sotsiologhiya: slovnyk terminiv i ponyat [Sociology: a glossary of terms and concepts]. K.: Kondor, 2006.
2. Deklaratsiya pryntsyviv tolerantnosti : (Heneral'na konferentsiya YuNESKO vid 16.11.1995) [Elektronnyy resurs] : — Rezhym dostupu: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
3. *Ivanova, N.* «Identichnost i tolerantnost: sootnoshenie etnicheskikh i professionalnykh stereotipov» [Identity and tolerance: the ratio of ethnic and professional stereotypes]. Voprosy psihologii no 6 (2004): 54–63.
4. *Istomina, O.* «O tipakh etnicheskoy identichnosti» [About types of ethnic identity] Sotsiologicheskie issledovaniya no 11 (2011): 61–65.
5. *Kryisko, V.* Slovar-spravochnik po sotsialnoy psihologii [Dictionary-reference book on social psychology]. SPb.: Piter, 2003.
6. *Lektorskiy, V.* «O tolerantnosti, plyuralizme i krititsizme» [Tolerance, pluralism and criticism] Voprosy filosofii no 11(1997): 45–54.
7. *Lebedeva, N.* Etnicheskaya i kross-kulturnaya psihologiya [Ethnic and cross-cultural psychology] M.: MAKS Press, 2011.
8. *Nikolson, P.* Tolerantnost kak moralnyy ideal. [Elektronnyy resurs]: — Rezhim dostupu: www.jourf.narod.ru/piternikolson
9. *Tishkov, V.* O tolerantnosti [Elektronnyy resurs] : — Rezhim dostupu: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/lekcii/n52_o_priro.html#1
10. «Tolerantnist' riznyy movamy : materialy Viddilu osvity» [Elektronnyy resurs]: — Rezhym dostupu : <http://osvita-selid.ucoz.ua/load>
11. *Zhuravleva, E. Shalin, V.* Tolerantnost i kultura mezhnatsionalnogo obscheniya [Tolerance and culture of interethnic communication] Krasnodar: Prosveschenie-Yug, 2009.
12. *Osyrov, H.* Sotsyolohycheskyy entsyklopedycheskyy slovar' [Sociological encyclopedic dictionary]. — M. : Norma, 1998.
13. *Shlyagina, E.* «Metody issledovaniya etnicheskoy tolerantnosti lichnosti» [Methods of researching ethnic tolerance of the individual]. Metody etnopsihologicheskogo issledovaniya. — M., no 6 (1993): 28–54.

Васильоха О. В.

аспірант кафедри соціології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили,
ул. 68 Десантників, 10, г. Николаев, 54003, Україна

ЭТНИЧЕСКАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ

Резюме

В статье проанализировано понятие «толерантность», приведенны подходы к его пониманию, в частности с точки зрения философии, психологии, социологии. Осуществлен теоретический анализ и систематизированы основные подходы к определению понятия «этническая толерантность», в частности в рамках аксиологического подхода, как особая способность личности, как положительный образ «инаковости», как установочное образование. Выделены и проанализированы компоненты этнической толерантности: когнитивный, эмоционально-ценностный и поведенческий.

Ключевые слова: толерантность, этничность, этническая толерантность.

Vasyliukha O. V.

postgraduate student, the Department of Sociology
of Petro Mohyla Black Sea National University,
68 Desantnykivstr., 10, Mykolayiv, 54003, Ukraine

CONCEPT OF ETHNIC TOLERANCE

Summary

In the article analyzes the views of various authors and researchers on the concept of «tolerance» from a sociological point of view. According to the author, tolerance it is a trait of personality, characterized by respect for people of other nationalities, religions, with their beliefs, customs, habits, social status, their behavior and actions that do not bring harm to mental and physical health; ability to find a constructive solution to the contentious and conflict situations, while maintaining their individuality.

Based on the analyzed literature has been allocated the main approaches to the definition of «ethnic tolerance», in particular in terms of axiological approach, considered as a special ability of the individual, as a positive image of the «otherness» as the installation of formation, in which the components are marked ethnic tolerance: It was analyzed three components of ethnic tolerance, including cognitive, emotional-values, behavioral.

Key words: tolerance, ethnicity, ethnic tolerance.

Стаття надійшла в редакцію 10.02.2016

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11464–337Р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням
із соціологічних наук Постановами Президії ВАК України № 1-05/6
від 14 червня 2007 року та № 1-05/1 від 10 лютого 2010 р.

Міністерство освіти і науки України
визнало журнал фаховим виданням з соціології.
Наказ МОН України № 820 від 11.07.2016 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 4 від 20 грудня 2016 р.

Тираж 100 прим. Зам. № 23 (219).

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
astro_print@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

